BIBLIOTEKA UNIWERSYTECKA POZNAŃ
II
cd. 431 267 III
1994 -10- 05

АРХЕОЛОГИЯ

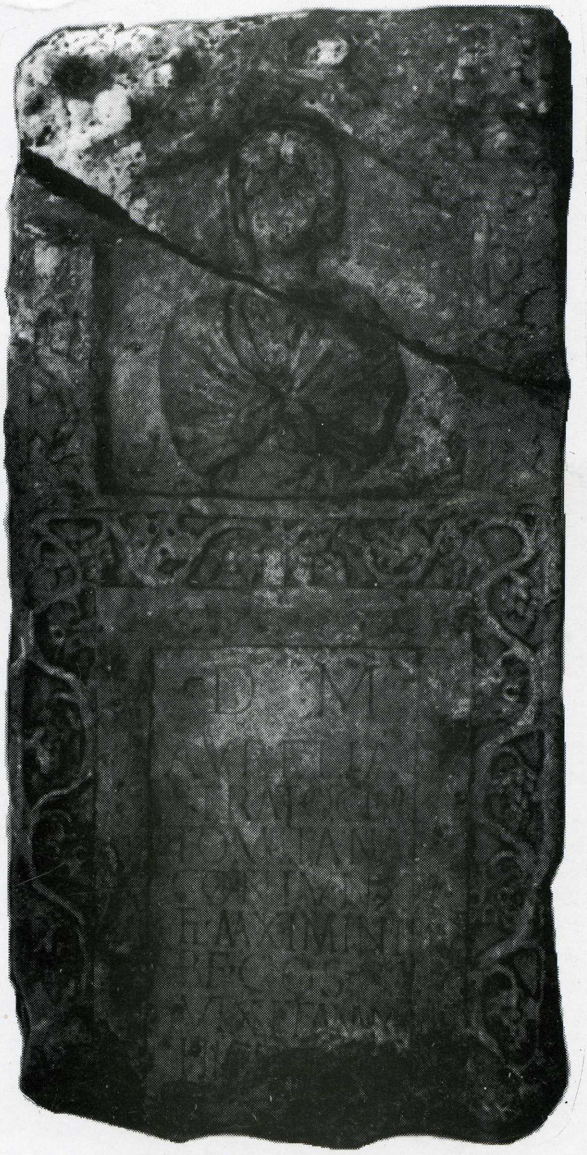

КНИГА
3
1993

Редакцията на „Археология“ приема за обсъждане **материалите**, представени **на български език** в 2 екз. (*текст и научен апарат*) **на** машина (страница от 30 реда по 66 удара) с **качествени за** отпечатване *образи, списък на образите* (2 екз.) и *резюме* (3 екз.). Преводи на материалите от чужд на български език и **преписване** на машина редакцията не извършва.

La rédaction d'Археология accepte les matériaux **pour être examinés**, présentés **en langue bulgare** en 2 ex. (*texte et appareil* **scientifique**) dactylographiés (page de 30 lignes — 66 frappes), **accompagnés de** *figures* propres à être imprimées, *liste des figures* (2 ex.) et *résumé* (3 ex.). La traduction en bulgare et les textes **dactylographiés doivent** être assurés par l'auteur.

На корицата

Надгробен паметник на Aurelia Stratoclia Tomitana. Абритус, началото на III в. Градски исторически музей, Разград

Снимка Т. Иванов

Sur la couverture

Le monument funéraire d'Aurelia Strtoclia Tomitana. Abritus, début du IIIe s. Musée historique municipal, Razgrad

Photo T. Ivanov

© Археологически институт и музей при БАН
1993

АРХЕОЛОГИЯ ISSN 0324-1203

ОРГАН НА АРХЕОЛОГИЧЕСКИЯ ИНСТИТУТ И МУЗЕЙ
ПРИ БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

Год. XXXV
3
1993

Типология на каменните оръдия от късния палеолит

НИКОЛАЙ СИРАКОВ, СТЕФАНКА ИВАНОВА,
СВОБОДА СИРАКОВА, ИВАН ГАЦОВ

В предишните наши публикации върху типологията на палеолитните каменни артефакти започнахме представяне на основните, класически типологически списъци[1]. Същевременно, доколкото ни позволяваше ограниченият обем на тези публикации, се опитахме да изложим или поне да маркираме по-важните аспекти в развитието на теоретичнометодическата основа на темата.

В тази статия продължаваме преди всичко конкретното представяне на класическата типология със списъка на Ж. Перо и Д. де Сонвий-Борд за късния палеолит[2]. Принципно запазваме възприетия вече начин за представяне: като следваме оригиналната номерация на типологическия списък, даваме за всеки тип първо българското му наименование, а в скоби названията на френски, английски, немски и руски в единствено число, разделени с точка и запетая; следва дефиниция на типа.

Допълнителен елемент внасяме с характеристиките на типологическите групи; предложените на места кратки коментари насочват към ползване на основни помагала[3] и справочници[4], към запознаване с алтернативни типологически подходи[5], списъци[6] или с други методи за анализ на къснопалеолитните оръдия[7].

Всъщност списъкът на Перо и Сонвий-Борд се ползва в съвременната изследователска практика като най-популярната изходна унифицираща основа. На тази основа се изграждат локални или още по-конкретни списъци (например за обработка и публикуване на ансамбли от даден район и специфична културна традиция). Това е отговор на стремежа към създаване на типология, по-адекватна на спецификата на археологическия материал, и към отстраняване на основните недостатъци в списъка на Перо и Сонвий-Борд: ограничен брой на типовете (липса на възможност за разширяване на типологическите групи с нови типове, подтипове, варианти); известна разновидност на критериите; акцентиране на културна принадлежност.

Стъргалки (*Grattoirs; End-scrapers; Kratzern; Скребки*)

Пластини или отломъци с ретуширани един или два края, разположени перпендикулярно на надлъжната ос. Ретушът е непрекъснат, полутъмен или полуплосък, порядко плосък. Така оформеният напречен ръб се нарича „чело“ или „фронт“ и има дъговидно изпъкнало очертание. Стъргалките с по-слабо изпъкнало, почти право, назъбено и друго очертание на челото се отнасят към атипични или специални разновидности.

При класификацията на стъргалките се имат предвид: характерът на полуфабриката (пластина, отломък, ядро и пр.); очертанието на челото; видът на ретуша, използван за оформяне на челото и общата форма на оръдието; броят на челата; наличието и видът на ретуша по страничните ръбове на пластината (извън челото).

Типологическото разграничаване на стъргалките практически не е свързано с особени трудности. Известни колебания могат да възникнат предимно в следните случаи: трансверсално стъргало или някой от типовете стъргалки с широки чела; пластина с напречно (ко̀со) затъпяване или атипична стъргалка; хобел или ядро.

Групата на стъргалките включва типове № 1—16.

1. Стъргалка от пластина (*Grattoir simple sur lame; End scraper on blade; Klingenkratzer; Концевой скребок*, обр. 1,1).

2. Атипична стъргалка (*Grattoir sur lame, atypique; Atypical end-scraper on blade; Klingenkratzer, atypisch; Атипичный скребок*, обр. 1,2).

Нетипичността се заключава единствено в характера на ретуша, оформящ челото — доста неправилен, неумел или прекъснат. В резултат челният ръб е неравен или частично оформен.

3. Двойна стъргалка (*Grattoir double; Double end-scraper; Doppelkratzer; Двойной скребок*, обр. 1,3).

Пластина или отломък с две чела, разположени едно срещу друго в два срещулежащи края на полуфабриката, перпендикулярно или кòсо на надлъжната му ос. Полуфабрикатът може да бъде със или без ретуш на страничните ръбове.

4. Остросводеста стъргалка (*Grattoir ogival; Ogival end-scraper; Spitzbogiger Kratzer; Стрельчатный скребок*, обр. 1,4).

От пластина или отломък с чело, наподобяващо формата на готически свод.

5. Стъргалка от ретуширана пластина (*Grattoir sur lame retouchée; End-scraper on a retouched blade; Klingenkratzer an retuschieter Klinge; Скребок с краевой ретушью*, обр. 1,5).

От пластина с непрекъснат обикновен (плосък до полустръмен, едносериен) ретуш на единия или двата странични ръба.

6. Стъргалка от ориняшка пластина (*Grattoir sur lame aurignacienne; End-scraper on orygnacian blade; Klingenkratzer an Aurignae-Klinge; Скребок на оринякской пластине*, обр. 1, 6).

Изработена от пластина, на която единият или двата странични ръба са покрити с ориняшки (полустръмен, висок) ретуш.

7. Ветрилообразна стъргалка (*Grattoir en éventail; Fan-shaped end-scraper; Pfanenkratzer; Веерообразный скребок*, обр. 1,7).

Стъргалка, изработена от къс, широк във върховата си част отломък, по-рядко от фрагментирана пластина. Челото е широко, полукръгло, а основата по-тясна, със или без ретуш.

8. Стъргалка от отломък (*Grattoir sur éclat; End-scraper on flake; Kratzer Abschlag; Скребок на отщепе*, обр. 1,8).

Стъргалка от отломък с различни размери и чело, обхващащо понякога почти цялата му обиколка с изключение на основата, която обикновено е запазена.

9. Кръгла стъргалка (*Grattoir circulaire; Circular end-scraper; Rundkratzer; Округлый скребок*, обр. 1, 9).

Изработена от овален отломък, при което челото обхваща цялата обиколка, включително основата.

10. Ноктовидна стъргалка (*Grattoir unguiforme; Semi-circular end-scraper; Daumennagelkratzer; Ногтевидный скребок*, обр. 1,10).

Малка къса стъргалка с форма на човешки нокът.

11. Лодковидна стъргалка (*Grattoir caréné; Carinated end-scraper; Hochkratzer; Скребок Карене*, обр. 1,11).

Стъргалка, изработена от дебел отломък, с профил на челото, наподобяващ профила на носовата част на лодка. Челото е оформено с ламеларен ретуш и може да бъде широко и късо или по-тясно и удължено.

12. Атипична лодковидна стъргалка (*Grattoir caréné atypique; Atypical carinated end-scraper; Hochkratzer, atypisch; Атипичный скребок Карене*, обр. 1,12).

Екземпляри с чела, оформени с друг вид ретуш (с по-широки негативи) или с чела, чийто профил не е толкова типично лодковиден.

13. Висока издадена стъргалка (*Grattoir épais à museau; Nosed end-scraper; Schulterkratzer, dick; Скребок с рыльцем*, обр. 1,13).

Изработена от дебела пластина или отломък. Челната част е по-тясна и отделена от общото очертание на полуфабриката, наподобявайки животинска муцуна, откъдето идва и оригиналното ѝ френско название.

14. Плоска издадена стъргалка (*Grattoit plat à museau ou à épaulement; Atypical nosed end-scraper; Schulterkratzer, doppelt oder einfach, dunn; Атипичный скребок с рыльцем*, обр. 1,14).

Изработена от тънка пластина или отломък, при което челото може да бъде симетрично (както в тип 13), но и асиметрично издадено, т.е. странично спрямо оста на отломъка.

● *Обр. 1. Типове оръдия от късния палеолит: 1. Стъргалка от пластина — пещ. Бачо Киро; 2. Атипична стъргалка — пещ. Бачо Киро; 3. Двойна стъргалка — пещ. Бачо Киро; 4. Остросводеста стъргалка (по М. Брезион); 5. Стъргалка от ретуширана пластина — пещ. Бачо Киро; 6. Стъргалка от ориняшка пластина — пещ. Бачо Киро; 7. Ветрилообразна стъргалка (по Сонвий-Борд); 8. Стъргалка от отломък (по Сонвий-Борд); 9. Кръгла стъргалка (по Сонвий-Борд); 10. Ноктовидна стъргалка (по Сонвий-Борд); 11. Лодковидна стъргалка (по Сонвий -Борд); 12. Атипична стъргалка — пещ. Бачо Киро; 13. Висока издадена стъргалка — пещ. Бачо Киро; 14. Плоска издадена стъргалка — пещ.*

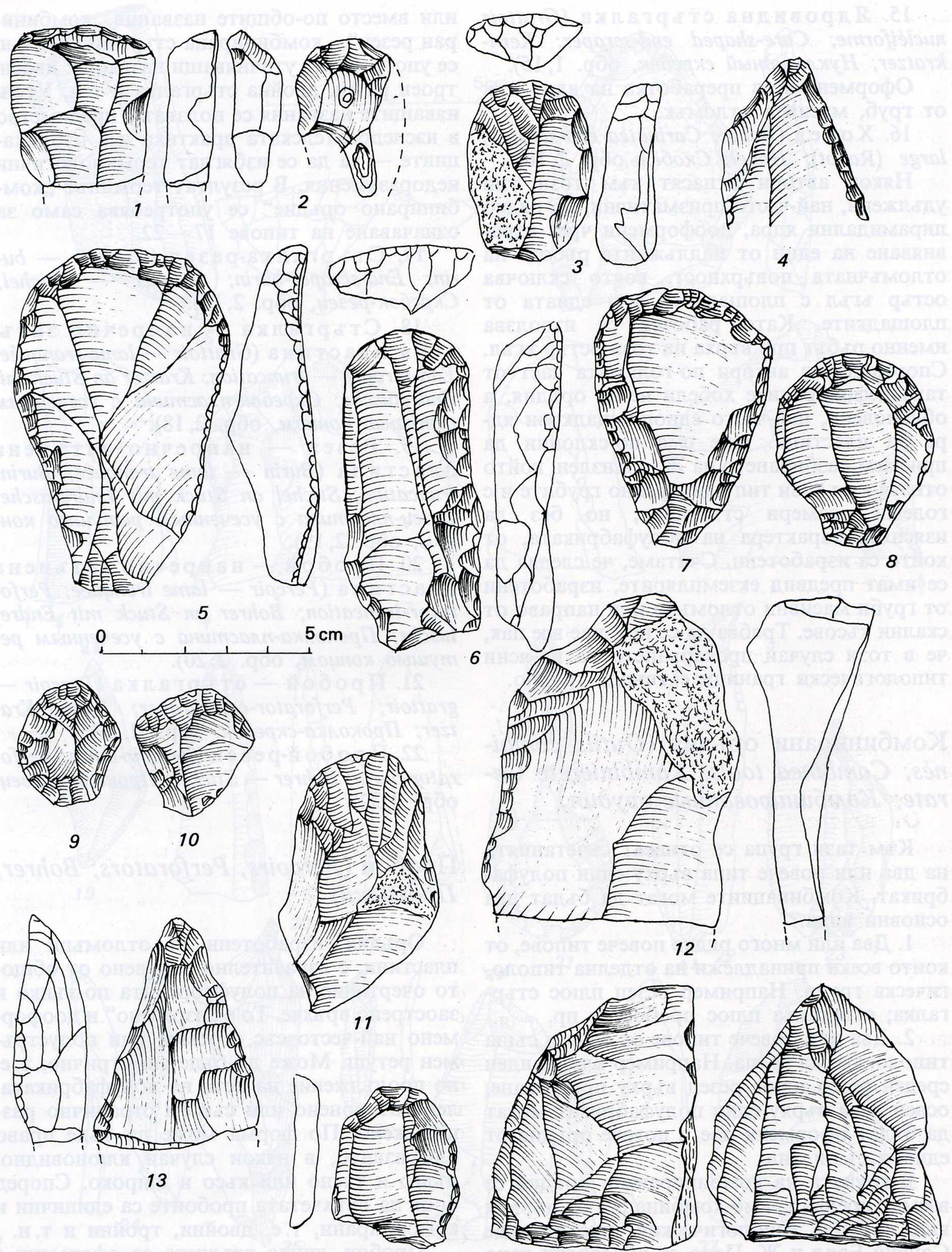

1

Бачо Киро; 15. Ядровидна стъргалка (по Ж. д'Анзлен). Fig. 1. Types d'outils du Paléolithique supérieur: 1. Grattoir simple sur lame de la grotte Bačo Kiro; 2. Grattoir sur lame atypique de la grotte Bačo Kiro; 3. Grattoir double de la grotte Bačo Kiro; 4. Grattoir ogival (d'aprés M. Brézillon); 5. Grattoir sur lame retouchée de la grotte Bačo Kiro; 6. Grattoir sur lame aurignacienne de la grotte Bačo Kiro; 7. Grattoir en éventail (d'après De Sonneville-Bordes); 8. Grattoir sur éclat (d'après De Sonneville-Bordes); 9. Grattoir circulaire (d'après Sonneville-Bordes); 10. Grattoir unguifirme (d'après de Sonneville-Bordes); 11.Grattoir caréné (d'après De Sonneville-Bordes); 12. Grattoir caréné atypique de la grotte Bačo Kiro; 13. Grattoir épais à museau de la grotte Bačo Kiro; 14. Grattoir plat à museau ou à épaulement de la grotte Bačo Kiro; 15. Grattoir nucléiforme (d'après J. de Heinzelin)

15. **Ядровидна стъргалка** (*Grattoir nucléiforme; Core-shaped end-scraper; Kernkratzer; Нуклевидный скребок,* обр. 1, 15).

Оформена чрез преработка на ядро или от груб, масивен отломък.

16. **Хобел** (*Rabot; Carinated end-scraper, large* (*Rabot*); *Hobel; Скобель,*обр. 2, 16).

Някои автори отнасят към този тип удължени, най-често призматични, по-рядко пирамидални ядра, дооформени чрез изравняване на един от надлъжните ръбове на отломъчната повърхност, която сключва остър ъгъл с площадката или едната от площадките. Като работен се използва именно ръбът при върха на този остър ъгъл. Според други автори по-голямата част от така дефинираните хобели не са оръдия, а обикновени, най-често едноплощадкови ядра за пластини. Ние сме по-склонни да приемем разбирането на Ж. д'Анзлен, който отнася към този тип извънредно грубите и с големи размери стъргалки, но без да изяснява характера на полуфабриката, от който са изработени. Считаме, че следва да се имат предвид екземплярите, изработени от груби масивни отломъци или направо от скални късове. Трябва да се признае все пак, че в този случай прокарването на по-ясни типологически граници е твърде трудно.

Комбинирани оръдия (*Outils combinés; Combined tools; Kombinierete Gerate; Комбинированные орудия*)

Към тази група се отнасят съчетанията на два или повече типа върху един полуфабрикат. Комбинациите могат да бъдат два основни вида.

1. Два или много рядко повече типове, от които всеки принадлежи на отделна типологическа група. Например резец плюс стъргалка; стъргалка плюс пробой, и пр.

2. Два или повече типове от една и съща типологическа група. Например клиновиден среден резец плюс резец върху пречупване; освен това върху един полуфабрикат могат да бъдат оформени две и повече оръдия от един и същи тип.

В групата на комбинираните оръдия се вземат предвид само комбинации от първия вид, които в типологическия списък на де Сонвий-Борд и Ж. Перо са обособени като отделни типове с № 17—22 включително.

Комбинациите от втория вид се разглеждат в рамките на другите типологически групи. Например в групата на пробоите — тип 25 — комбиниран пробой, в групата на напречно затъпените пластини — тип 64 — пластина с двойно напречно затъпяване, и т. н. При тези еднотипни комбинации освен или вместо по-общите названия „комбиниран резец", „комбинирана стъргалка" и т. н. се употребяват уточняващи названия: двоен, троен резец, двойна стъргалка и т. н. Уточняващите названия се ползват с предимство в изследователската практика и в публикациите — за да се избягнат терминологични недоразумения. В резултат терминът „комбинирано оръдие" се употребява само за означаване на типове 17—22.

17. **Стъргалка-резец** (*Grattoir — burin; End-scraper-burin; Kratzer — Stichel; Скребок-резец,* обр. 2, 17).

18. **Стъргалка — напречно затъпена пластина** (*Grattoir — lame tronquée; End-scraper — truncation; Kratzer an Stuck mit Endretusche; Скребок-пластина с усеченным ретушью концом,* обр. 2, 18).

19. **Резец — напречно затъпена пластина** (*Burin — lame tronquée; Burin-truncation; Stichel an Stuck mit Endretusche; Резец-пластина с усеченным ретушью концом,* обр. 2, 19).

20. **Пробой — напречно затъпена пластина** (*Perçoir — lame tronquée; Perforator-troncation; Bohrer an Stuck mit Endretusche; Проколка-пластина с усеченным ретушью концом,* обр. 2, 20).

21. **Пробой — стъргалка** (*Perçoir — grattoir; Perforator-end-scraper; Bohrer-Kratzer; Проколка-скребок,* обр.: 2, 21).

22. **Пробой-резец** (*Perçoir-burin; Perforator-burin; Bohrer — Stichel; Проколка-резец,* обр. 2, 22).

Пробои (*Perçoirs, Perforators; Bohrer; Проколки*)

Оръдия, изработени от отломъци или пластини, с изразително отделено от общото очертание на полуфабриката по-тънко и заострено връхче. То е „изразено" и дооформено най-често със стръмен или полустръмен ретуш. Може да бъде симетрично, т. е. по продължение на оста на полуфабриката, леко отклонено или съвсем странично разположено. По форма може да бъде право или извито, в някои случаи клюновидно, дълго и тясно или късо и широко. Според броя на връхчетата пробоите са единични и комбинирани, т. е. двойни, тройни и т. н.

Пробои, чиито връхчета са оформени с алтернационен ретуш, се наричат свредели. Изхожда се от по-голямата пригодност на

● Обр. 2. Типове оръдия от късния палеолит: 16. Хобел (по Сонвий-Борд); 17. Стъргалка-резец — пещ. Бачо Киро; 18. Стъргалка — напречно затъпена пластина (по Сонвий-Борд); 19. Резец — напречно затъпена пластина (по Сонвий-Борд); 20. Пробой — напречно затъпена пластина — пещ. Бачо Киро; 21. Пробой —

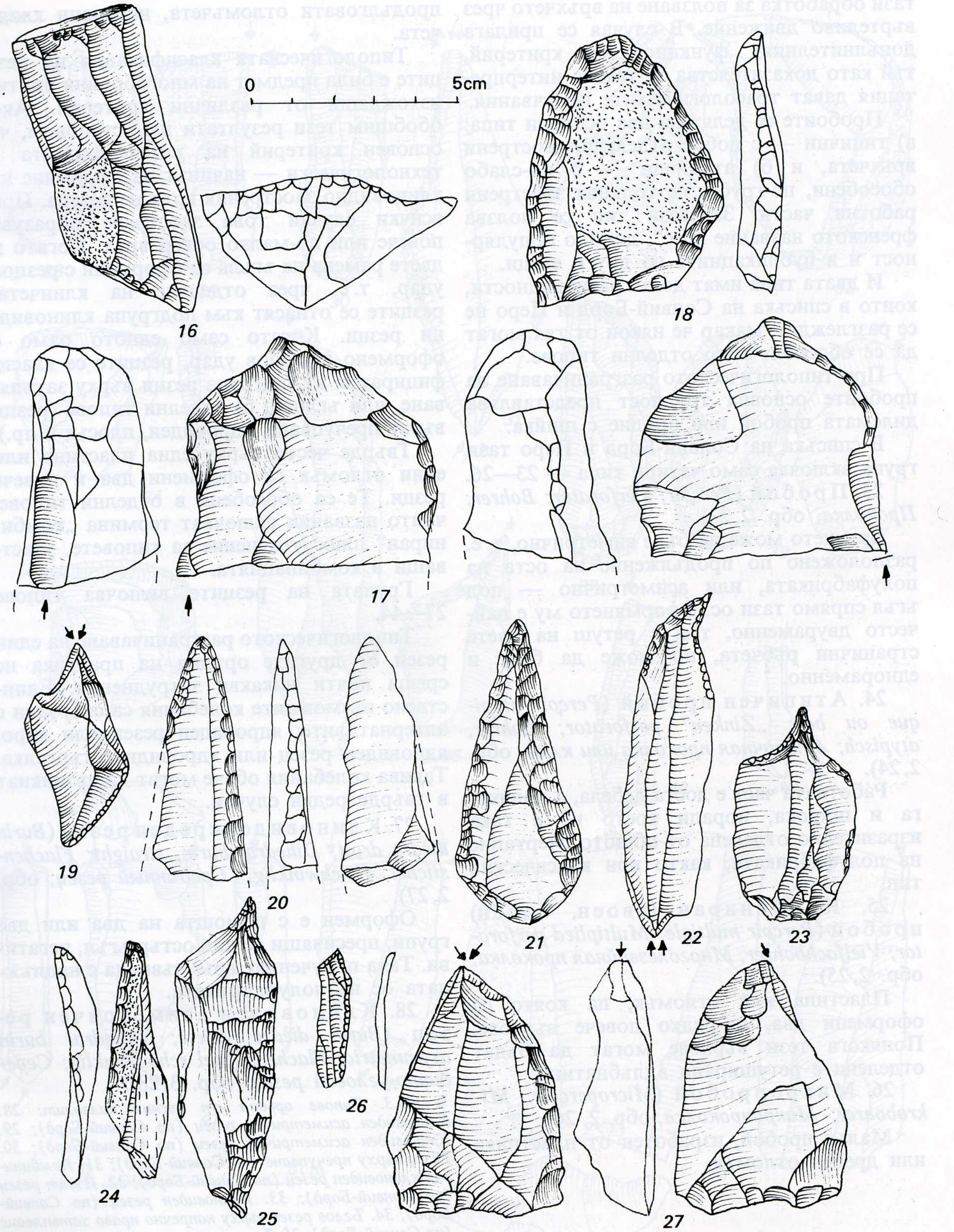

стъргалка (по Сонвий-Борд); 22. Пробой резец (по Сонвий-Борд); 23. Пробой (по Сонвий-Борд); 24. Атипичен пробой — пещ. Бачо Киро; 25. Комбиниран пробой (по Сонвий-Борд); 26. Микропробой — Орфей; 27. Клиновиден среден резец — пещ. Бачо Киро. Fig. 2. Types d'outils du Paléolithique supérieur: 16. Rabot (d'après De Sonneville-Bordes); 17. Grattoir-burin de la grotte Bačo Kiro; 18. Grattoir — lame tronquée (d'après De Sonneville-Bordes); 19. Burin — lame tronquée (d'après De Sonneville-Bordes); 20. Perçoir — lame tronquée de la grotte Bačo Kiro; 21. Perçoir — grattoir (d'après De Sonneville-Bordes); 22. Perçoir — burin (d'après De Sonneville-Bordes); 23. Perçoir (d'après De Sonneville-Bordes); 24. Perçoir atypique ou bec de la grotte Bačo Kiro; 25. Perçoir multiple (d'après De Sonneville-Bordes); 26. Microperçoir d'Orphée; 27. Burin dièdre droit de la grotte Bačo Kiro тази обработка за ползване на връхчето чрез въртеливо движение. В случая се прилага допълнителният функционален критерий, тъй като доказателства за такава интерпретация дават трасологическите проучвания.

Пробоите се делят на два основни типа: а) типични — с добре отделени, заострени връхчета, и б) атипични — с по-слабо обособени, по-груби, не толкова заострени работни части. За този тип се ползва френското название „bec“, добило популярност и в публикациите на други езици.

И двата типа имат доста разновидности, които в списъка на Сонвий-Борд и Перо не се разглеждат, макар че някои от тях могат да се обособят като отделни типове.

При типологическото разграничаване на пробоите основна трудност представлява дилемата пробой или оръдие с шийка.

В списъка на Сонвий-Борд и Перо тази група включва само четири типа — 23—26.

23. **Пробой** (*Perçoir; Perforator; Bohrer; Проколка,* обр. 2, 23).

Връхчето може да бъде симетрично, т. е. разположено по продължение на оста на полуфабриката, или асиметрично — под ъгъл спрямо тази ос. Оформянето му е найчесто двураменно, т. е. с ретуш на двете странични ръбчета, но може да бъде и еднораменно.

24. **Атипичен пробой** (*Perçoir atypique ou bec; „Zinken“ perforator; Bohrer, atypisch; Атипичная проколка или клюв,* обр. 2, 24).

Работната част е доста дебела, а понякога и широка, поради което не е така изразително отделена от общото очертание на полуфабриката, както при класическия тип.

25. **Комбиниран (двоен, троен) пробой** (*Perçoir multiple; Multiplied perforator; Vielfachbohrer, Многолезвийная проколка,* обр. 2, 25).

Пластина или отломък, на която са оформени два, по-рядко повече върхове. Понякога тези върхове могат да бъдат отделени с ретуширани вдлъбнатини.

26. **Микропробой** (*Microperçoir; Mikrobohrer; Микропроколка,* обр. 2, 26).

Малък пробой, изработен от пластинка или дребен отломък.

Резци (*Burins; Burins; Stichel; Резцы*)

Група оръдия, при чиято изработка е прилагана т. нар. „резцова техника“. Целта на тази обработка е била да се оформи в един от краищата на пластина или отломък клиновидно заострен връх. Това е постигнато чрез отделяне на едно или повече малки, продълговати отломъчета, наричани клинчета.

Типологическата класификация на резците е била предмет на многобройни опити, изхождащи от различни критерии. Ако обобщим тези резултати ще установим, че основен критерий на класификацията е технологически — начинът на оформяне на клиновидно заострения връх на резеца. При всички случаи това заостряне образува повече или по-малко остър връх. Когато и двете рамена на ъгъла са оформени с резцов удар, т. е. чрез отделяне на клинчета, резците се отнасят към подгрупа клиновидни резци. Когато само едното рамо е оформено с резцов удар, резците се класифицират в: а) подгрупа резци върху затъпяване, или ъглови; б) отделни типове (резци върху пречупване, ядровиден, плосък и пр.).

Твърде често върху една пластина или един отломък са оформени два и повече резци. Те са обособени в отделни типове, чиито названия включват термина „комбиниран“ плюс уточнение за типовете, участващи в комбинацията.

Групата на резците включва типове 27—44.

Типологическото разграничаване на един резец от другите оръдия на практика не среща почти никакви затруднения. Единствено възможните колебания са свързани с алтернативите: ядровиден резец или ядро, ядровиден резец или ядровидна стъргалка. Такива колебания обаче могат да възникнат в твърде редки случаи.

27. **Клиновиден среден резец** (*Burin dièdre droit; Dihedral burin, straight; Flachenstichel, gleichwinklig; Срединный резец,* обр. 2, 27).

Оформен е с помощта на два или две групи, пресичащи се под остър ъгъл, негативи. Така полученият връх съвпада с надлъжната ос на полуфабриката.

28. **Клиновиден асиметричен резец** (*Burin dièdre déjeté; Dihedral burin asymmetric; Flachenstichel schiefwinklig; Серединно-угловой резец,* обр. 3, 28).

● *Обр.3. Типове оръдия от късния палеолит: 28. Клиновиден асиметричен резец (по Сонвий-Борд); 29. Клиновиден асиметричен резец (по Сонвий-Борд); 30. Резец върху пречупване (по Сонвий-Борд); 31. Комбиниран клиновиден резец (по Сонвий-Борд); 32. Извит резец (по Сонвий-Борд); 33. Клиновиден резец (по Сонвий-Борд); 34. Ъглов резец върху напречно право затъпяване (по Сонвий-Борд); 35. Ъглов резец върху косо затъпяване (по Сонвий-Борд); 36. Ъглов резец върху конкавно напречно затъпяване (по Сонвий-Борд); 37. Ъглов резец върху конвексно затъпяване (по Сонвий-Борд); 38. Напречен резец върху надлъжно затъпяване (по Сонвий-Борд); 39. Напречен резец върху странично вдлъбване (по Сонвий-Борд); 40. Ъглов комбиниран резец върху напречно затъпяване (по Сонвий-Борд); 41. Смесен комбиниран резец — пещ. Бачо Киро; 42. Резец — Ноай (по Сонвий-Борд); 43. Ядровиден резец — Орфей. Fig. 3. Types d'outils du Paléolithique supérieur: 28. Burin dièdre déjeté*

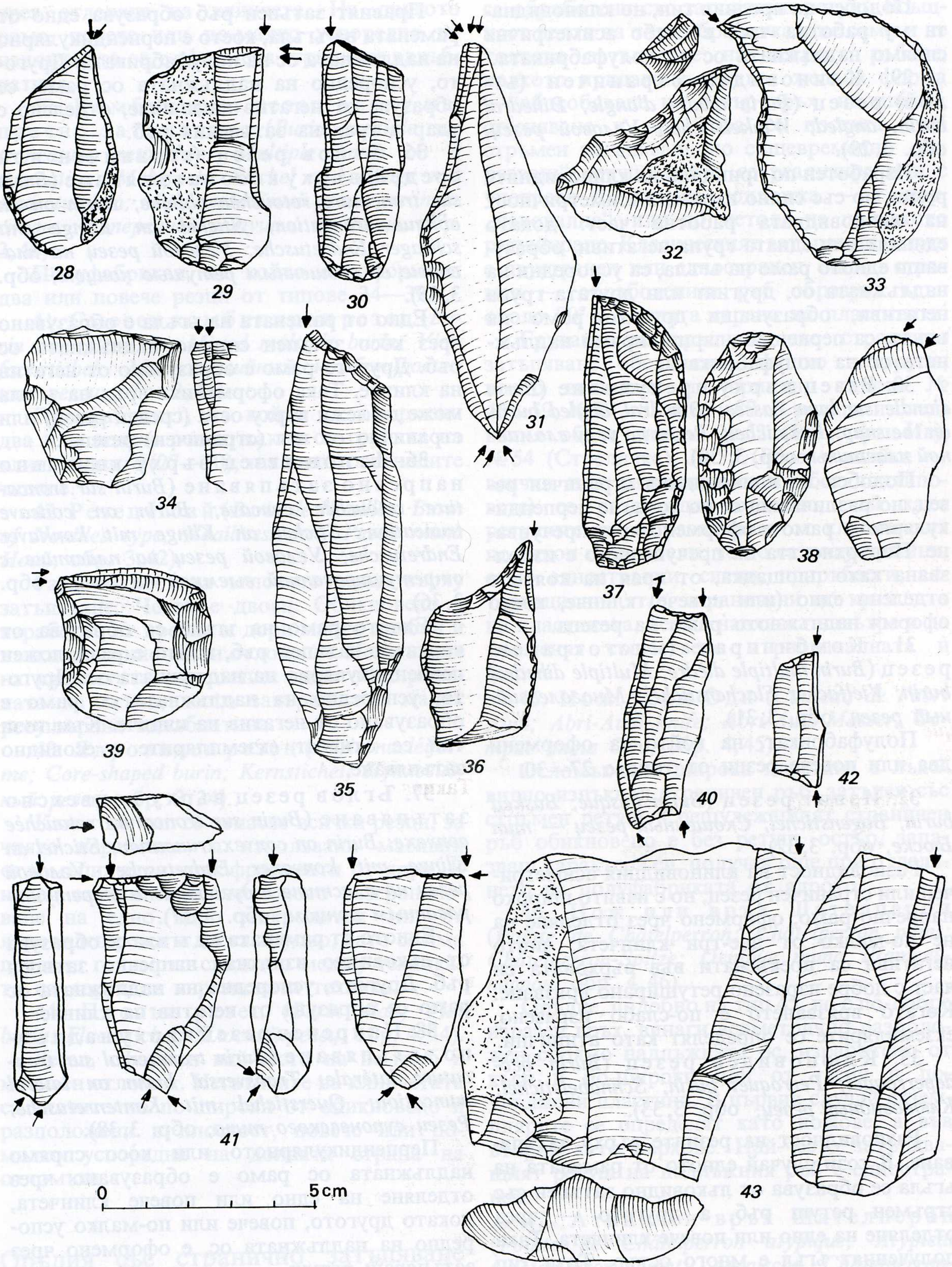

3

(d'après De Sonneville-Bordes); 29. ***Burin dièdre d'angle*** *(d'après De Sonneville-Bordes); 30.* ***Burin d'angle sur lame cassée*** *(d'après De Sonneville-Bordes); 31.* ***Burin multiple dièdre*** *(d'après De Sonneville-Bordes); 32.* ***Burin busquè*** *(d'après De Sonneville-Bordes); 33.* ***Burin bec-de-perroquet*** *(d'après De Sonneville-Bordes); 34.* ***Burin sur troncature retouchée droit*** *(d'après De Sonneville-Bordes); 35.* ***Burin sur troncature retouchée oblique*** *(d'après De Sonneville-Bordes); 36.* ***Burin sur troncature retouchée concave*** *(d'après De Sonneville-Bordes); 37.* ***Burin sur troncature retouchée concave*** *(d'après De Sonneville-Bordes); 38.* ***Burin transversal sur troncature latérale*** *(d'après De Sonneville-Bordes); 39.* ***Burin tranversal sur encoche*** *(d'après De Sonneville-Bordes); 40.* ***Burin multiple sur troncature retouchée*** *(d'après De Sonneville-Bordes); 41.* ***Burin multiple mixte de la grotte Bačo Kiro; 42. Burin de Noailles*** *(d'après De Sonneville-Bordes); 43.* ***Burin nucléiforme d'Orphée***

Подобен на предния тип, но клиновидната му работна част е слабо асиметрична спрямо надлъжната ос на полуфабриката.

29. Клиновиден страничен (ъглов) резец (*Burin dièdre d'angle; Dihedral burin, angled; Winkelstichel; Угловой резец*, обр. 3,29).

Изработен по принципа на клиновидните резци, но със силно изразена асиметричност на клиновидната работна част: докато единият или едната група негативи, образуващи едното рамо на ъгъла, са успоредни на надлъжната ос, другият или другата група негативи, образуващи другото рамо на ъгъла, са перпендикулярни спрямо надлъжната ос на полуфабриката.

30. Резец върху пречупване (*Burin d'andle sur lame cassèe; Dihedral, angled burin on the snap; Eckstichel; Резец на углу сломанной пластины*, обр. 3, 30).

Подобен на клиновидния страничен резец, но различаващ се по това, че перпендикулярното рамо е оформено чрез пречупване. Повърхността на пречупването е използвана като площадка, от края на която е отделено едно (или повече) клинче, което оформя надлъжното рамо на резеца.

31. Комбиниран (многократен) резец (*Burin multiple dièdre; Multiple dihedral burin; Vielfacher Flachenstichel; Многолезвийный резец*, обр. 3,31).

Полуфабрикат, на който са оформени два или повече резци от типове 27—30.

32. Извит резец (*Burin busqué; Busked burin; Bogenstichel; Скошенный резец — тип Бюске*, обр. 3,32).

Разновидност на клиновидния асиметричен или страничен резец, но с извито широко напречно рамо, оформено чрез отделяне на не по-малко от две-три клинчета, чиито негативи са прекъснати във върховата си част с добре изразено ретуширано врязване. Когато врязването е по-слабо изразено, екземплярите се определят като атипични.

33. Клюновиден резец (*Burin bec-deperroquet; Perroquet burin; Schnabelstichel; Клювовидный резец*, обр. 3,33).

Разновидност на резците върху затъпяване. В този случай едното от рамената на ъгъла се образува от лъковидно затъпен със стръмен ретуш ръб, а другото — чрез отделяне на едно или повече клинчета. Така полученият ъгъл е много остър. Този тип резец е изработен най-често от тънки пластини или отломъци.

34. Ъглов резец върху напречно право затъпяване (*Burin sur troncature retouchée droit; Burin on straight truncation; Stichel an Klinge mit gerader Endretusche; Угловой резец на пластине с прямо отретушированным концом*, обр. 3,34).

Правият затъпен ръб образува едно от рамената на ъгъла, което е перпендикулярно на надлъжната ос на полуфабриката. Другото, успоредно на надлъжната ос рамо, се образува от негатив на клинче, отделено с удар в края на затъпения ръб.

35. Ъглов резец (страничен или среден) върху ко̀со затъпяване (*Burin sur troncature retouchée oblique; Burin on an oblique truncation; Stichel an Klinge mit schrager Endretusche; Угловой резец на пластине со скошенным ретушью концом*, обр. 3,35).

Едно от рамената на ъгъла е образувано чрез ко̀со затъпен спрямо надлъжната ос ръб. Другото рамо е образувано от негатив на клинче. Така оформеният връх на ъгъла може да лежи върху оста (среден резец) или странично от нея (страничен) резец.

36. Ъглов резец върху конкавно напречно затъпяване (*Burin sur troncature retouchée concave; Burin on concave truncation; Stichel an Klinge mit konkaver Endretusche; Угловой резец на пластине с отретушированной выемкой на конце*, обр. 3,36).

Едното рамо на ъгъла се образува от конкавно затъпен ръб, който е разположен перпендикулярно на надлъжната ос. Другото, успоредно на надлъжната ос рамо е образувано от негатив на клинче. Към този тип се отнасят екземплярите с есовидно затъпяване.

37. Ъглов резец върху конвексно затъпяване (*Burin sur troncature retouchée convexe; Burin on convex truncation; Stichel an Klinge mit konvexer Endretusche; Угловой резец на пластине с дугообразно отретушированным концом*, обр. 3,37).

Едното от рамената на ъгъла се образува от лъковидно изпъкнал напречно затъпен ръб. Другото, успоредно на надлъжната ос рамо се образува от негатив на клинче.

38. Напречен резец върху надлъжно затъпяване (*Burin transversal sur troncature latérale; Transversal burin on lateral truncation; Querstichel mit Kantenretusche; Резец супоневского типа*, обр. 3,38).

Перпендикулярното или ко̀со спрямо надлъжната ос рамо е образувано чрез отделяне на едно или повече клинчета, докато другото, повече или по-малко успоредно на надлъжната ос, е оформено чрез затъпяващ ретуш.

39. Напречен резец върху странично вдлъбване със затъпяване (*Burin transversal sur encoche; Transversal burin on a notch; Querstichel mit konkaver Kanten retusche; Поперечной резец на пластине с боковой выемкой*, обр. 3,39).

Перпендикулярното или ко̀со спрямо надлъжната ос рамо на ъгъла е оформено чрез отделяне на клинчета. На другото рамо, повече или по-малко успоредно на надлъжната ос, е оформена странична вдлъбнатина.

40. **Комбиниран резец върху напречно затъпяване** (*Burin multiple sur troncature retouchée; Multiple burin on a truncation; Mehrfache Stichel and Klinge mit Endretuschen; Многолезвийный резец на пластине с поперечной ретушью на конце*, обр. 3,40).

Полуфабрикат, на който са оформени два или повече резци от типове 34—39.

41. **Смесен комбиниран резец** (*Burin multiplemixte; Mixed multiple burin; Vielfachstichel; Многолезвийный комбинированный резец*, обр. 3,41).

Полуфабрикат, на който са оформени два или повече резци, както от групата на клиновидните (27—30), така и от останалите типове.

42. **Резец Ноай** (*Burin de Noailles; Burin of Noailles type; Noaillesstichel; Резец типа Ноай*, обр. 3,42).

Разновидност на ъгловите резци върху затъпяване. Често е двоен. Обикновено е изработен от дребни и дори много дребни и тънки пластиновидни отломъци. Негативите на клинчетата, оформящи едното от рамената на ъгъла, често завършват с малка ретуширана вдлъбнатина.

43. **Ядровиден резец** (*Burin nucléiforme; Core-shaped burin; Kernstichel; Нуклевидный резец*, обр. 3,34).

Към този тип се отнасят всички резци, за чиято изработка са използвани масивни отломъци, ядра, или фрагменти от ядра. В някои случаи типологическото разграничаване на едно ядро микролитен тип от ядровиден резец е доста трудно, като се има предвид голямото сходство между техниката на ядруване и резцовата техника.

44. **Плосък резец** (*Burin plan; Flat burin; Flachstichel; Плоский резец*, обр. 4,44).

Резец, оформен най-често на по-груб и масивен отломък. Негативите на клинчетата са значително по-широки от обикновено и разположени в плоскост, повече или по-малко успоредна на долната страна на отломъка.

Оръдия със странично затъпяване (*Outils à bord abattu*); *Backed tools; Ruckengerate; Орудия с затупленной спинкой*)

Към тази група се отнасят всички оръдия, изработени предимно от пластини, на които единият или двата странични ръба са обработени със затъпяващ ретуш. Всъщност целта на тази обработка е не само и не толкова затъпяване на острите ръбове, колкото придаване някаква желана форма — обособяване на остър връх, на шийка, стесняване и пр. Това се постига чрез стръмен затъпяващ, но същевременно „изрязващ“ ретуш, който се реализира или с употреба на твърда подложка — т. нар. „наковалня“, или по метода на по-мекото ретуширане. Класическият затъпяващ ретуш е двустранен или едностранен, много стръмен — обработеният ръб образува ъгъл около 90° с долната страна на пластината.

Групата на оръдията със странично затъпяване обединява няколко подгрупи, които включват по принцип типове № 45—59; № 79—83 и 85—87. В редица изследвания обаче типове № 52 (Връх фон-Ив), № 54 (Стреличка), № 55 (Връх с шийка — всички или разновидностите без подтиповете) се разглеждат отделно, тъй като ретушите им се различават от класическия по някои показатели: често са полустръмни, само едностранни, ситни, приръбести, алтернационни, т. е. ограничени по краищата на пластината, без да навлизат навътре и да променят съществено първоначалната ѝ форма.

45. **Нож Абри Оди** (*Couteau de l'abri Audi; Abri-Audi knife; Abri-Audi-Messer; Острие типа Оди*, обр. 4,45).

Отломък или широка пластина с лъковидно изпъкнал страничен ръб, затъпен със стръмен ретуш. Срещулежащият страничен ръб обикновено е без ретуш, остър, запазващ характера си, получен още при отделянето на полуфабриката от ядрото.

46. **Нож или връх Шателперон** (*Pointe de Châtelperron; Châtelperron point; Châtelperron-Spitze; Острие типа Шательперрон*, обр. 4,46).

Оръдие, подобно на тип 45, но с по-добре изразен връх, винаги асиметрично разположен спрямо надлъжната ос, изработено от къси и по-широки или от тесни и по-удължени пластини. В първия случай екземплярите се определят като ножове, а във втория като върхове. Най-често затъпяващият ретуш на надлъжния ръб е едностранен.

47. **Атипичен връх Шателперон** (*Pointe de Châtelperron atypique; Atypical Châtelperron point; Atypische Châtelperron-Spitze; Античное острие типа Шательперрон*, обр. 4, 47).

Атипични са екземплярите с прекъснат затъпяващ ретуш, с твърде тънък затъпен ръб или с по-слабо подчертана асиметрия на върха.

48. **Граветски връх** (*Pointe de la*

Gravette; Gravette point; Gravette-Spitze; Острие типа Граветт, обр. 4,48).

Изработен е от тясна и дълга пластина. Затъпеният страничен ръб е най-често прав или съвсем леко изпъкнал и образува в дисталната част на пластината добре изразен остър, симетричен връх. При затъпяването е използван много стръмен двустранен ретуш. В някои случаи срещуположният страничен ръб е частично ретуширан в дисталната част или (и) при основата на пластината.

49. Атипичен граветски връх (*Pointe de la Gravette atypique; Atypical Gravette point; Atypische Gravette-Spitze; Атипичное острие типа Граветт*, обр. 4,49).

Атипични са екземплярите с прекъснат затъпяващ ретуш, с твърде тънък затъпен ръб или изработените от по-широки пластини.

50. Връх Вашон (*Pointe des Vachons; Vachons point; Vachons-Spitze; Острие типа Вашон*, обр. 4,50).

Разновидност на граветския връх с плосък ретуш от долната страна на пластината при основата и във върховата ѝ част.

51. Микрогравет (*Microgravette; Microgravette poin; Mikrogravette-Spitze; Микрограветт*, обр. 4,51).

Граветски връх с малки размери, изработен най-често от пластинка.

52. Връх Фон-Ив (*Pointe de Font-Ives; Font-Ives point; Font-Ives-Spitze; Острие типа фон-Ив*, обр. 4,52).

Игловиден връх, изработен от тясна и тънка пластина или пластинка. Двата странични ръба са затъпени с дребен прирьбест полустръмен ретуш.

53. Острие с гърбица на страничното затъпяване (*Pièce gibbeuse à bord abattu; Gibbause backed piece; Stuck mit gestumpftem Rucken und Buckel; Пластинка с боковым выступом*, обр. 4, 53).

Оръдие, изработено най-често от пластина, чийто затъпен ръб има заоблен издатък, наподобяващ гърбица.

54. Стреличка (*Fléchette; Flechette; Doppelspitzchen; Стрела*, обр. 4,54).

Листовидно, често ромбовидно оръдие. Изработено е от пластинка, която чрез дребен стръмен трирьбест ретуш, понякога алтернационен — главно в дисталната и проксималната част, е оформена като двойно връхче.

55. Връх с шийка (*Pointe à soie* (*Pointe à pédoncule*)*; Tangem point; Stielspitze; Наконечник с черешком*, обр. 4, 55).

Този тип има два основни подтипа:

Подтип 1 — Оръдие с шийка перигордски тип, наречено тип Фон-Робер (Pointe de la Font-Robert). Това е връх с дълга аксиална шийка, добре отделена от главичката с помощта на стръмен или полустръмен ретуш. Главичката е ромбовидна, понякога триъгълна или овална. Често е с плосък покриващ ретуш от сюлтрейски тип. В поредките случаи, когато този ретуш е двустранен, той заема само върховата част на главичката.

Подтип 2 — Връх с шийка магдаленски тип, наричан още тип Тейа (Pointe de Teyjat). Той е с по-къса (в сравнение с общата дължина на оръдието) аксиална шийка, която е по-слабо отделена от главичката с помощта на стръмен, често алтернационен ретуш. Главичката обикновено е с форма на удължен триъгълник, чиито бедра са без следи от ретуш. Ретуширана може да бъде само върховата ѝ част.

56. Връх с полушийка перигордски тип (*Pointe à cran atypique „périgordien"; Atypical shouldered point; Atypische Kerbspitze; Атипичный наконечник с боковой выемкой*, обр. 4,56).

Полушийката е оформена чрез едностранно изрязване, покрито със стръмен ретуш. Върхът от перигордски тип е често с частично покриващ ретуш (но не класическия плосък солютрейски) върху горната повърхност на главичката.

57. Пластинка с полушийка (*Pièce à cran; Shouldered piece; Stuck mit Kerbstiel; Пластина с боковой выемкой*, обр. 4,57).

● *Обр. 4. Типове оръдия от късния палеолит: 44. Плосък резец (по Сонвий-Борд); 45. Нож Абри Оди (по Сонвий-Борд); 46. Нож или връх Шателперон (по Сонвий-Борд); 47. Атипичен връх Шателперон (по Сонвий-Борд); 48. Граветски връх (по Сонвий-Борд); 49. Атипичен граветски връх (по Сонвий-Борд); 50. Връх Вашон (по Сонвий-Борд); 51. Микрогравет (по Сонвий-Борд); 52. Връх Фон-Ив (по Сонвий-Борд); 53. Оръдие с гърбица на страничното затъпяване — Орфей; 54. Стреличка (по Сонвий-Борд); 55а. Оръдие с шийка — перигордски тип; 55б. Връх с шийка магдаленски тип (по Сонвий-Борд); 56. Връх с полушийка (по Сонвий-Борд); 57. Пластина с полушийка — Орфей; 58. Пластина с плътно надлъжно затъпяване — Орфей; 59. Пластина с частично надлъжно затъпяване (по Сонвий-Борд); 60. Пластина с право напречно затъпяване (по Сонвий-Борд); 61. Пластина с косо затъпяване (по Сонвий-Борд); 62. Пластина с конкавно косо или напречно затъпяване (по Сонвий-Борд); 63. Пластина с конкавно косо или напречно затъпяване (по Сонвий-Борд); 64. Пластина с двойно напречно или кòсо затъпяване (по Сонвий-Борд); 65. Пластина с непрекъснат ретуш на единия страничен ръб — пещ. Бачо Киро. 66. Оръдие с непрекъснат ретуш на двата странични ръба — пещ. Бачо Киро. Fig. 4. Types d'outils du Paléolithique supérieur: 44. Burin plan (d'après De Sonneville-Bordes); 45. Couteau de l'abri Audi (d'après De Sonneville-Bordes); 46. Couteau ou pointe de Châtelperron (d'après De Sonneville-Bordes); 47. Pointe de Châtelperron atypique (d'après De Sonneville-Bordes); 48. Pointe de la Gravette (d'après De Sonneville-Bordes); 49. Pointe de la Gravette atypique (d'après De Sonneville-Bordes); 50. Pointe des Vachons (d'après De Sonneville-Bordes); 51. Microgravette (d'après De Sonneville-Bordes); 52. Pointe de Font-Yves (d'après De Sonneville-Bordes); 53.*

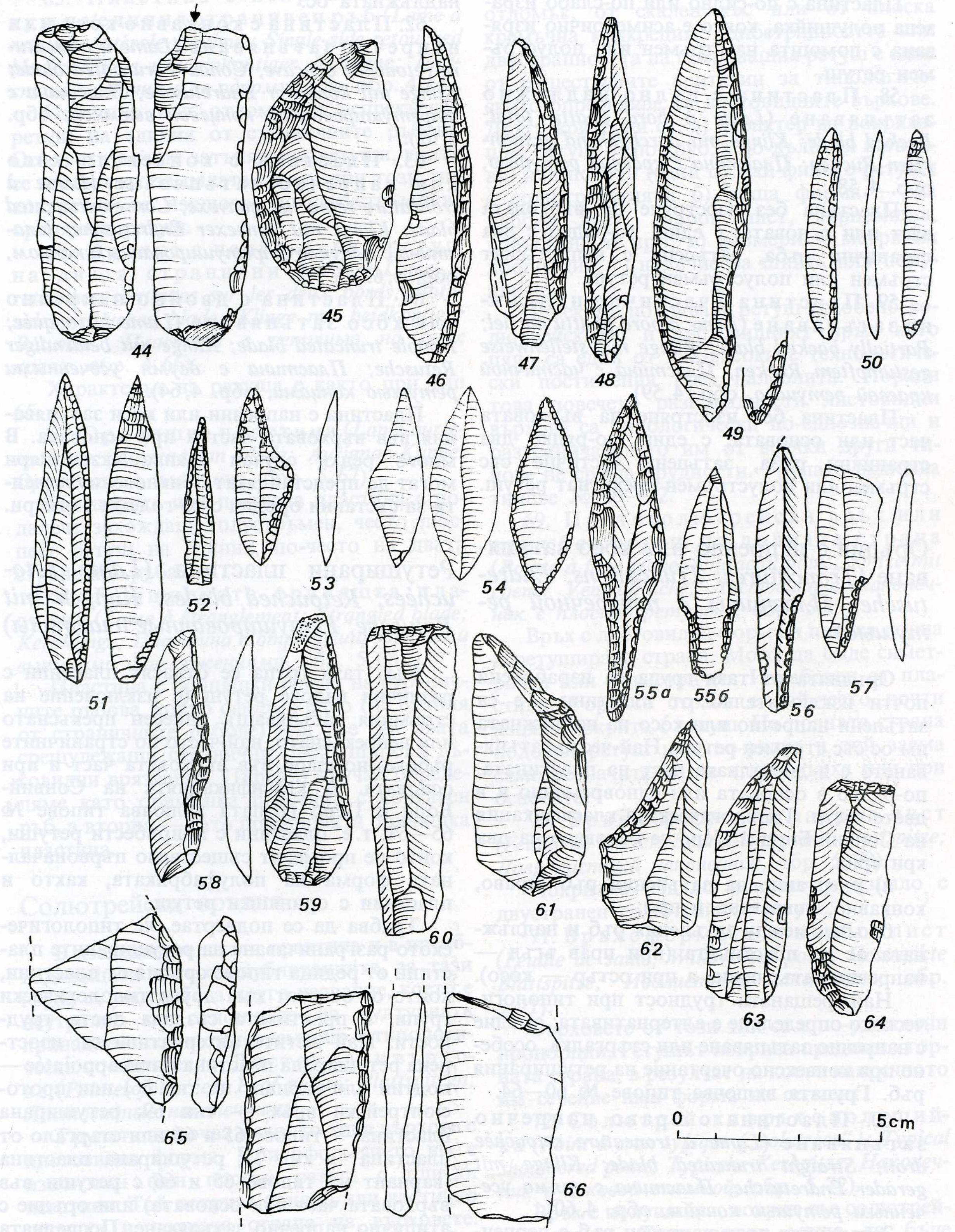

4

Pièce gibbeuse à bord abattu d'Orphée; 54. Fléchette (d'après De Sonneville-Bordes); 55a. Pointe de la Font-Robert; 55b. Pointe de Teyjat (d'après De Sonneville-Bordes); 56. Pointe à cran atypique „périgordien" (d'après De Sonneville-Bordes); 57. Pièce à cran d'Orphée; 58. Lame à bord abattu total d'Orphée; 59. Lame à bord abattu partiel (d'après De Sonneville-Bordes); 60. Lame à troncature retouchée droit (d'après De Sonneville-Bordes); 61. Lame à troncature oblique (d'après De Sonneville-Bordes); 62. Lame à troncature retouchée concave (d'après De Sonneville-Bordes); 63. Lame à troncature retouchée convexe (d'après De Sonneville-Bordes); 64. Lame bitronquée (d'après De Sonneville-Bordes); 65. Lame à retouche latérale continue de la grotte Bačo Kiro; 66. Lame à retouches continues sur les deux bords de la grotte Bačo Kiro

Пластина с по-силно или по-слабо изразена полушийка, която е асиметрично изрязана с помощта на стръмен или полустръмен ретуш.

58. Пластина с пълно надлъжно затъпяване (*Lame à bord abattu total; Backed blade; Klinge mit durchgehend gestumpften Rucken; Пластина с краевой ретушью*, обр. 4, 58).

Пластина без изостряне на върховата част или основата, с един, по-рядко с два странични ръба, затъпени с непрекъснат стръмен или полустръмен ретуш.

59. Пластина с частично надлъжно затъпяване (*Lame à bord abattu partiel; Partially backed blade; Klinge mit stellenweise gestumpftem Rucken; Пластина с частичной краевой ретушью*, обр. 4, 59).

Пластина без изостряне на върховата част или основата, с един, по-рядко два странични ръба, затъпени частично със стръмен или полустръмен прекъснат ретуш.

Оръдия с напречно или кòсо затъпяване (*Troncatures; Truncations; Endretusche; Пластины с поперечной ретушью*)

Оръдията от тази група са изработени почти изключително от пластини. Те са затъпени напречно или кòсо на надлъжната им ос със стръмен ретуш. Най-често затъпяването е в дисталната част на пластината, по-рядко в основата или едновременно и в двете части. Типологическата класификация на Сонвий-Борд и Перо се основава на два критерия:

а) очертание на затъпения ръб (право, конкавно, конвексно и пр.);

б) ъгъл между затъпения ръб и надлъжната ос на пластината (при прав ъгъл — напречно затъпяване, а при остър — кòсо).

Най-срещаната трудност при типологическото определяне е алтернативата: оръдие с напречно затъпяване или стъргалка, особено при конвексно очертание на ретуширания ръб. Групата включва типове № 60—64.

60. Пластина с право напречно затъпяване (*Lame à troncature retouchée droit; Straight truncated blade; Klinge mit gerader Endretusche; Пластина с прямо усеченным ретушью концом*, обр. 4, 60).

Затъпеният прав напречен ръб е перпендикулярен на надлъжната ос.

61. Пластина с кòсо затъпяване (*Lame à troncature retouchée oblique; Obliquely truncated blade; Klinge mit schrager Endretusche; Пластина со скошенным ретушью краем*, обр. 4, 61).

Затъпеният ръб сключва остър ъгъл с надлъжната ос.

62. Пластина с конкавно кòсо или напречно затъпяване (*Lame à troncature retouchée concave; Concave truncated blade; Klinge mit konkaver Endretusche; Пластина с отретушированной концевой выемкой*, обр. 4, 62).

63. Пластина с конвексно кòсо или напречно затъпяване (*Lame à troncature retouchée convexe; Convex truncated blade; Klinge mit konvexer Endretusche; Пластина с выпукло отретушированным концом*, обр. 4, 63).

64. Пластина с двойно напречно или кòсо затъпяване (*Lame bitronquée; Double truncated blade; Klinge mit beidendiger Retusche; Пластина с двумя усеченными ретушью концами*, обр. 4, 64).

Пластина с напречни или кòси затъпявания във върховата част и при основата. В много редки случаи такива екземпляри могат да представляват обикновени елементи за съставни оръдия с по-големи размери.

Ретуширани пластини (*Lame retouchées; Retouched blades; Klingen mit Retusche; Ретушированные пластины*)

Към тази група се отнасят пластини с различни видове ретуш (с изключение на стръмния затъпяващ), нанесен прекъснато или непрекъснато, най-често по страничните ръбове, но също във върховата част и при основата. В класификацията на Сонвий-Борд и Перо групата включва типове № 65—68, т.е. пластини с приръбести ретуши, които не променят съществено първоначалната форма на полуфабриката, както и пластини с ориняшки ретуш.

Трябва да се подчертае, че типологическото разграничаване на ретушираните пластини от редица типове оръдия от пластини, които се отнасят към други типологически групи, в практиката създава доста трудности. Най-честите алтернативи са: изострена ретуширана пластина (lame appointée — подтип или вариант на тип 66) или протосюлтрейски връх — тип 69; ретуширана пластина — типове 65 и 66 или стъргало от пластина — тип 77; ретуширана пластина (вариант на типове 65 и 66 с ретуши във върховата част или основата) или оръдие с атипично напречно затъпяване. Последната алтернатива включва и един тип, по-характерен за къснопалеолитните ансамбли в Източна Европа, който не е ясно обособен в списъка на Сонвий-Борд и Перо: т. нар. „пластина или нож тип Костенки", с люшников ретуш, нанесен напречно във върховата част.

65. Пластина с непрекъснат ретуш на единия страничен ръб (*Lame à retouche latérale continue; Single-side retouched blade; Klinge mit einkantiger Retusche; Пластина с ретушью по одному краю*, обр. 4, 65).

Пластина или отломък с непрекъснат ретуш на единия от страничните ръбове. Освен стръмните затъпяващи ретуши, които се изключват за цялата група, при този тип конкретно се изключва и полустръмният ориняшки ретуш.

66. Оръдие с непрекъснат ретуш на двата странични ръба (*Lame à retouches continues sur les deux bords; Both-sides retouched blade; Klinge mit beidkantiger Retusche; Пластина с ретушью на двух краях*, обр. 4, 66).

Характерът на ретуша е както при тип 65.

67. Ориняшка пластина (*Lame aurignacienne; Aurignacian blade; Aurignac-Klinge; Ориньякская пластина*, обр. 5, 67).

По-широка или по-тясна пластина с по-далече захождащ полустръмен, често люспест ретуш на единия, по-често на двата странични ръба.

68. Прищипната ориняшка пластина (*Lame à étranglement; Strangled blade; Kerbklinge; Пластина с отретушированными выемками или сужениями*, обр. 5, 68).

Пластина с ориняшки ретуш на страничните ръбове, който оформя едно (на единия от страничните ръбове) или две (на двата срещулежащи странични ръба) широки дъговидни врязвания. Първият случай определяме като ориняшка пластина с конкавен ръб, а втория — като прищипната ориняшка пластина.

Солютрейски оръдия

В изследователската практика и в преобладаващата част от публикациите, за тази група се употребява друго название, което е неутрално по отношение на културната принадлежност и същевременно е типологически по-конкретно: Листовидни върхове (*Pointes foliacées; Leaf points; Blattspitzen; Листовидные наконечники*).

Групата включва няколко типа върхове с листовидна форма. При оформянето им е използван фин плосък ретуш с плитки негативи. Той покрива изцяло или частично горната и долната страна на върховете. Когато покрива само едната страна (почти винаги горната), върхът се нарича едностранен и е изработен предимно от пластина. Когато ретушът покрива и двете страни, върхът е двустранен (бифациален) и е изработен в повечето случаи от по-масивен отломък, от скален къс или от плоска кремъчна конкреция. Едностранността или двустранността на покриващия ретуш е един от съществените критерии за типологическото определяне на листовидните върхове. Други критерии са: а) характер на покриващия ретуш — по-груб, с по-дълбоки негативи, или по-фин (един от най-фините ретуши е солютрейският); б) обща форма — на върбов лист, лавров лист, сърцевидни, триъгълни и пр.); в) размери и метрични пропорции; г) наличие на шийка или полушийка.

Плоският покриващ ретуш (особено солютрейският) и листовидният връх като цяло са едни от най-високите технологически постижения през палеолита. Поради това повечето разновидности листовидни върхове са типологически по-еднозначни и разграничаването им от всички други типове не среща трудности. Групата включва типове № 69—72.

69. Протосолютрейски връх или връх без ретуш на долната страна (*Pointe à face plane; Unifacial point; Spitze mit ebener Ventralflache; Листовидный наконечник с плоской ретушью*, обр. 5,69).

Връх с листовидна форма и плоска долна неретуширана страна. Може да бъде симетричен или асиметричен. Изработен от пластина. Горната страна е най-често почти изцяло покрита с ретуш. На долната страна подобен ретуш има по-рядко и той заема само незначителна част при върха или при основата.

70. Връх с форма на лавров лист (*Feuille de laurier; Laurel-leaf point; Blattspitze; Лавролистный наконечник*, обр. 5, 70).

Покрит е изцяло или почти изцяло с двустранен солютрейски ретуш.

71. Връх с формата на върбов лист (*Feuille de saule; Willow-leaf point; Gestreckte Blattspitze; Иволистный наконечник*, обр. 5, 71).

Върховете от този тип са с по-удължени пропорции. Ретушът покрива предимно горната страна, в резултат на което напречното им сечение има форма на сегмент.

72. Солютрейски връх с полушийка (*Point à cran typique („solutréen"); Typical shouldered point; Typische Kerbpitze; Наконечник с боковой выемкой*, обр. 5, 72).

Връх с полушийка, покрит със солютрейски ретуш. Този ретуш може да бъде двустранен и да обхваща напълно както горната, така и долната повърхност на оръдието, но се срещат и екземпляри с частичен ретуш, особено на долната страна.

Разнотипни оръдия

Към тази група са отнесени оръдия от няколко различни типа. Всеки от тях е добре дефиниран — с ясно установени характерни белези — както в морфологично, така и в технологическо отношение. Никой от съществуващите белези обаче не е общ за типовете от групата, поради което тя няма типологически хомогенен характер, както например групите на стъргалките, резците и т.н. С други думи, обособяването на тази група няма типологическо значение и е само формално, за прегледност. Поради това в практическите изследвания групата не се използва за типологически индекси — включените в нея типове № 73—78 се разглеждат самостоятелно и поотделно.

73. **Клин** (*Pic; Pick; Grobspitze; Пикообразное орудие,* обр. 5,73).

Оръдие с клиновидна форма, изработено от суров скален къс, масивен груб отломък или ядро. Напречното му сечение в повечето случаи е триъгълно или трапецовидно. Срещуположно на клиновидно изострения връх, оръдието често е заоблено, със запазена кора на конрецията. Срещат се и екземпляри с двойно, т.е. срещуположно клиновидно заостряне. Често клиновидните върхове са повече или по-малко притъпени, със следи от очукване в резултат на употреба.

74. **Оръдие с ретуширани врязвания** (*Pièce à encoche; Notched piece; Stuck mit Kerben; Пластинка с боковой выемкой,* обр. 5,74).

Пластина или отломък върху чиито странични ръбове посредством ретуш са оформени едно или няколко врязвания. Към този тип не се отнасят оръдията, отговарящи на дефиницията за тип 68.

75. **Зъбчато оръдие** (*Pièce denticulée; Denticulate piece; Gezahntes Stuck; Пластина „пилочка“,* обр. 5,75).

Пластина или отломък с няколко или цяла серия малки врязвания от единични удари, придаващи общо назъбен характер на околните ръбове.

76. **Лющниково оръдие** (*Pièce esquillée; Splintered piece; Ausgesplittertes Stuck; Изделие с подтеской,* обр. 5,76).

Оръдие, изработено предимно от отломък. Най-често с формата на четириъгълник. В областта на два от срещуположните му върхове има характерни негативи от лющников ретуш, който понякога бива двустранен.

77. **Стъргало** (*Racloir; Side-scraper; Schaber; Скребло,* обр. 5,77).

Оръдие, изработено от отломък или пластина и отговарящо напълно на дефиницията за среднопалеолитното стъргало.

78. **Раклет** (*Raclette; Raclette; Steilschaber; Скребельце,* обр. 5,78).

Отломък, по-рядко фрагмент от пластина, с различна форма, най-често сравнително тънък. Обикновено почти по цялата му обиколка е нанесен дребен, почти непрекъснат стръмен ретуш.

Пластинкови оръдия (*Outils sur lamelles; Bladelate tools; Klingenlamellengerate; Пластинковые орудия*)

Към групата са отнесени някои типове оръдия, изработени от пластинки[8]. Обособени са две подгрупи:

а) Геометрични пластинкови оръдия — (типове № 79—83). Те са с малки размери и форма, която наподобява геометрични фигури, трапец, сегмент и пр. Изработени са обикновено от фрагменти, по-рядко от цели пластинки. Геометричната форма е получена с нанасяне на затъпяващ ретуш, като най-често една или две от страните на фигурата остават неретуширани, т.е. запазват първоначалния страничен ръб на пластинката или (и) повърхността на пречупването, чрез което е получен фрагментът.

79. **Триъгълник** (*Triangle; Triangle; Dreieck; Треугольник,* обр. 5,79).

Обикновено къснопалеолитните триъгълници са разностранни, а необработената им страна понякога е зъбчата.

80. **Правоъгълник** (*Rectangle; Rectangle; Rechteck; Прямоугольник,* обр. 5,80).

● *Обр. 5. Типове оръдия от късния палеолит: 67. Ориняшка пластина (по Сонвий-Борд); 68. Прищипната ориняшка пластина (по Сонвий-Борд); 69. Протосолютрейски връх (по Сонвий-Борд); 70. Връх с форма на лавров лист (по Сонвий-Борд); 71. Връх с форма на върбов лист (по Сонвий-Борд); 72. Солютрейски връх с полушийка (по Сонвий-Борд); 73. Клин (по Сонвий-Борд); 74. Оръдие с ретуширани врязвания — Орфей; 75. Зъбчато оръдие — Орфей; 76. Лющниково оръдие (по Сонвий-Борд); 77. Стъргало (по Сонвий-Борд); 78. Раклет — пещ. Бачо Киро; 79. Триъгълник (по Сонвий-Борд); 80. Правоъгълник (по Сонвий-Борд); 81. Трапец (по Ж. д'Анзлен); 82. Ромб (по Сонвий-Борд); 83. Сегмент (по Сонвий-Борд); 84. Пластина с напречно затъпяване (по Сонвий-Борд); 85. Пластинка с надлъжно затъпяване (по Сонвий-Борд); 86. Пластинка с надлъжно и напречно затъпяване (по Сонвий-Борд); 87. Надлъжно затъпена зъбчата пластина (по Сонвий-Борд); 88. Зъбчата пластинка (по Сонвий-Борд); 89. Пластинка с вдлъбнатина (по Сонвий-Борд); 90. Пластинка тип Дифур (по Сонвий-Борд); 91. Азилски връх (по Сонвий-Борд). Fig. 5. Types d'outils du Paléolithique supérieur: 67. Lame aurignacienne (d'après De Sonneville-Bordes); 68. Lame à étranglement (d'après De Sonneville-Bordes); 69. Pointe à face plane (d'après de Sonneville-Bordes); 70. Feuille de laurier (d'après De Sonneville-Bordes); 71. Feuille de saule (d'après De Sonneville-Bordes); 72. Pointe à cran typique |„solutréen“| (d'après De Sonneville-Bordes); 73. Pic (d'après De Sonneville-*

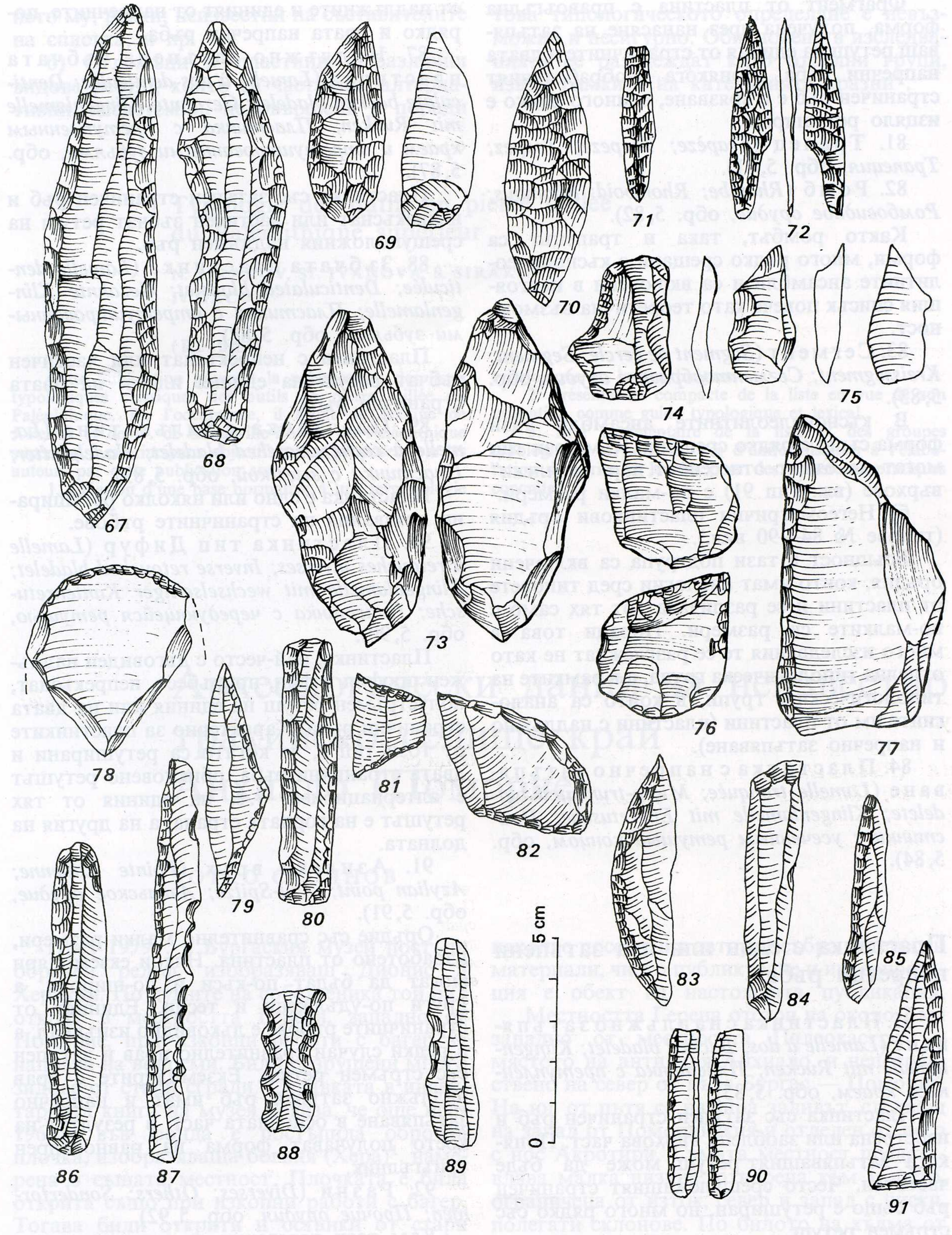

5

Bordes); 74. Pièce à encoche d'Orphée; 75. Pièce denticulée d'Orphée; 76. Pièce esquillée (d'après De Sonneville-Bordes); 77. Racloir (d'après De Sonneville-Bordes); 78. Racloir de la grotte Bačo Kiro; 79. Triangle (d'après De Sonneville-Bordes); 80. Rectangle (d'après De Sonneville-Bordes); 81. Trapèze (d'après J. de Heinzelin); 82. Rhombe (d'après De Sonneville-Bordes); 83. Segment de cercle (d'après De Sonneville-Bordes); 84. Lamelle tronquée (d'après De Sonneville-Bordes); 85. Lamelle à dos (d'après De Sonneville-Bordes); 86. Lamelle à dos tronqué (d'après De Sonneville-Bordes); 87. Lamelle à dos denticulée (d'après De Sonneville-Bordes); 88. Lamelle denticulée (d'après De Sonneville-Bordes); 89. Lamelle à coche (d'après De Sonneville-Bordes); 90. Lamelle à retouches inverses (d'après De Sonneville-Bordes); 91. Pointe azilienne (De Sonneville-Bordes)

Фрагмент от пластина с правоъгълна форма, получена чрез нанасяне на затъпяващ ретуш на единия от страничните и двата напречни ръба. Понякога необработеният страничен ръб е с врязване, а много рядко е изцяло ретуширан.

81. Трапец (*Trapèze; Trapeze; Trapez; Трапеция*, обр. 5,81).

82. Ромб (*Rhombe; Rhomboid; Rhombus; Ромбовидное орудие*, обр. 5,82).

Както ромбът, така и трапецът са форми, много рядко срещани с къснопалеолитните ансамбли и са включени в настоящия списък повече като теоретична възможност.

83. Сегмент (*Segment de cercle; Segment; Kreissegment; Сегментообразное орудие*, обр. 5,83).

В къснопалеолитните ансамбли тази форма също е рядко срещана. Към този тип могат да бъдат отнесени т. нар. „азилски" върхове (вж. тип 91) с по-малки размери.

б) Негеометрични пластинкови оръдия (типове № 84—90 вкл.).

Всъщност в тази подгрупа са включени оръдия, които имат аналогии сред типовете от пластини и се различават от тях само с по-малките си размери. Поради това в много изследвания те се разглеждат не като отделна типологическа група, а в рамките на типологическите групи, в които са аналогиите им от пластини (пластини с надлъжно и напречно затъпяване).

84. Пластинка с напречно затъпяване (*Lamelle tronquée; Micro-truncated bladelete; Klingenlamelle mit Endretusche; Пластинки с усеченным ретушью концом*, обр. 5,84).

Пластинка с един или два затъпени напречни ръба

85. Пластинка с надлъжно затъпяване (*Lamelle à dos; Backed bladelet; Klingenlamelle mit Rucken; Пластинка с претупленным краем*, обр. 5,85).

Пластинка със затъпен страничен ръб и изострена или заоблена върхова част. Понякога затъпяващият ретуш може да бъде частичен. Често срещулежащият страничен ръб също е ретуширан, но много рядко със стръмен ретуш.

86. Пластинка с надлъжно и напречно затъпяване (*Lamelle à dos tronquée; Backed and truncated bladelet; Klingenlamelle mit Rucken und Endretusche; Пластинка с притупленным краем и усеченным концом*, обр. 5,86).

Чрез стръмен ретуш са затъпени единият от надлъжните и единият от напречните, по-рядко и двата напречни ръба.

87. Надлъжно затъпена зъбчата пластинка (*Lamelle à dos denticulée; Denticulate backed bladelet; Gezahnte Klingenlamelle mit Rucken; Пластинка с претупленным краем и отретушированными зубьями*, обр. 5,87).

Пластинка със затъпен страничен ръб и непрекъснат или частичен зъбчат ретуш на срещуположния надлъжен ръб.

88. Зъбчата пластинка (*Lamelle denticulée; Denticulated bladelet; Gezahnte Klingenlamelle; Пластинка с отретушированными зубьями*, обр. 5,88).

Пластинка с непрекъснат или частичен зъбчат ретуш на единия или и на двата странични ръба.

89. Пластинка с вдлъбнатина (*Lamelle à coche; Notched bladelet; Nadelglatter; Пластинка с выемкой*, обр. 5,89).

Пластинка с едно или няколко ретуширани врязвания на страничните ръбове.

90. Пластинка тип Дифур (*Lamelle à retouches inverses; Inverse retouched bladelet; Klingenlamelle mit wechselseitiger Kantenretusche; Пластинка с чередующейся ретушью*, обр. 5,90).

Пластинка, най-често с дъговиден надлъжен профил и фин, приръбест, непрекъснат, полустръмен ретуш на единия или на двата странични ръба. Характерно за пластинките от този тип е, че когато са ретуширани и двата странични ръба, обикновено ретушът е алтернационен, т. е. на единия от тях ретушът е на горната страна, а на другия на долната.

91. Азилски връх (*Pointe azilienne; Azylian point; Azil-Spitze; Азильское орудие*, обр. 5,91).

Оръдие със сравнително малки размери, изработено от пластина. Някои екземпляри могат да бъдат по-къси и по-широки, а други по-удължени и тесни. Единият от страничните ръбове е лъковидно изпъкнал, а в редки случаи сравнително прав и затъпен със стръмен ретуш. Екземплярите с прав надлъжно затъпен ръб имат и напречно затъпяване в основната част, в резултат на което получават форма на равнобедрен триъгълник.

92. Разни (*Diverses; Others; Sonderformen; Прочие орудия*, обр. 5,92).

Към тази категория се отнасят всички оръдия, чиито характерни особености не дават възможност да бъдат отнесени към някой от дефинираните по-горе типове. Те могат да се разпределят в две основни групи:

а) Добре дефинирани типове, невключени в основния списък: неописани до изготвянето му; редки; неизвестни на съставителите на списъка, и пр.

б) Отломъци и пластини с различни видове ретуш, които са частични, алтернативни, несистемни, недовършени и поради това типологическото определяне е невъзможно и несигурно. Обикновено в изследванията се разглеждат като отделни групи, извън рамките на категорията „разни“.

Typologie des outils en pierre taillée du Paléolithique supérieur

N. SIRAKOV, ST. IVANOVA, S. SIRAKOVA, IV. GACOV

(Résumé)

Cette publication poursuit la présentation des listes typologiques classiques des outils en pierre taillée du Paléolithique. En l'occurrence, il s'agit du lexique de J. Perrot et de D. de Sonneville-Bordes du Paléolithique supérieur. Les principaux objectifs que se proposent par les auteurs par cette publication sont:

1. Création d'une base normative à une terminologie typologique en langue bulgare.
2. Présentation compacte de la liste en vue de son utilisation comme guide typologique et lexical.
3. Bref commentaire de la liste et des groupes typologiques servant de base d'uniformisation à l'élaboration de variantes locales pour des recherches pratiques concrètes.

Археологически данни за неизвестно тракийско селище край Анхиало (Поморие)

ТОТКО СТОЯНОВ

През 1979 г. в Бургаския музей постъпи оброчен релеф, изобразяващ Дионис и Херакъл. По думите на собственика той бил открит в местността Герена, западно от Поморие, при изкопни работи с багер за направа на водоеми. Били разрушени много зидове от стари сгради. Справката в инвентарната книга на музея показа, че още през 1967 г. във фонда е постъпила оброчна плочка, изобразяваща богиня (Хера)[1], намерена в същата местност. Плочката е била открита също при изкопни работи с багер. Тогава били открити и останки от стари зидове, градени от камъни и тухли, споени с червен хоросан. Явно бе, че двата оброчни релефа произхождат от едно и също населено (или култово?) място.

Справката в литературата показва, че за тази местност няма данни за съществуване на антично селище. Това повиши интереса към местонахождището на релефите. При няколко посещения авторът събра интересни материали, чието публикуване и интерпретация е обект на настоящата публикация.

Местността Герена отстои на около 2 км западно от местността Палеокастро — мястото на античния Анхиало, и непосредствено на север от пътя Бургас — Поморие. На юг от пътя се намира заливът, следващ на запад от Поморийския и отделен от него с нос Акротири. Самата местност представлява малка низина, отворена към морето, ограничена от изток, север и запад с ниски, полегати склонове. По билото на хълма от изток и днес се виждат няколко могили от некропола на Анхиало. Сред тях е и голямата могила с известната Поморийска гробница (обр. 1а)[2].

Изкопите са направени на около 250 м северно от шосето. Те заемат площ с приблизителни размери 200 × 200 м. Поради високото ниво на подпочвената вода изко-

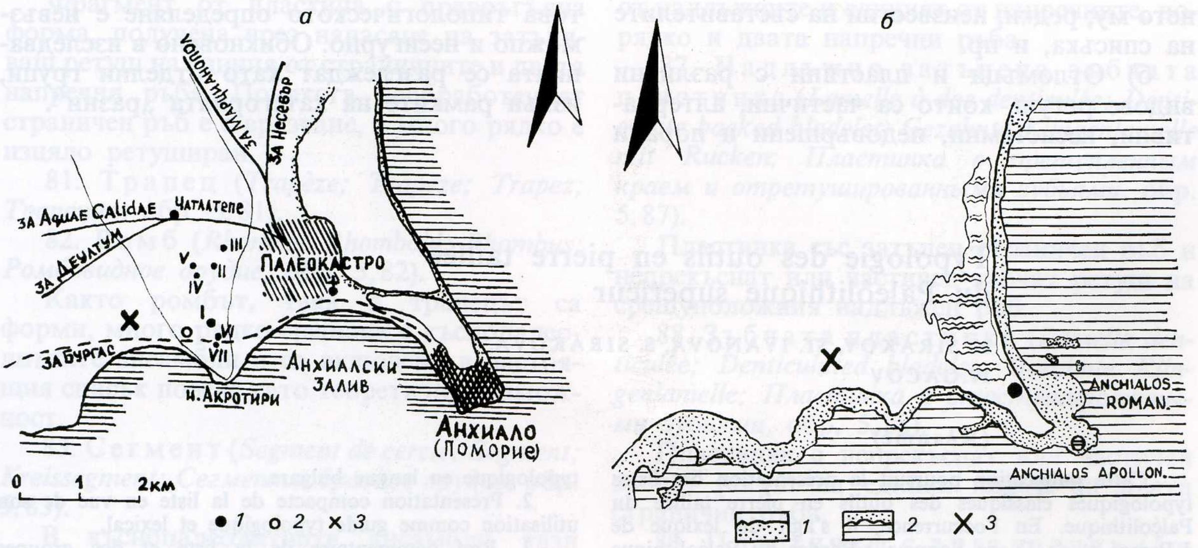

● Обр. 1. Карта на Поморийския полуостров: а) по Х. и К. Шкорпил: 1. Могилата с Поморийската гробница; 2. Могилата с погребението на Лесескепра; 3. Селището в местността Герена; б) по Б. Димитров: 1. Съвременната брегова линия; 2. Бреговата линия пр.н.е.; 3. Селището в м. Герена. Fig. 1. Carte de la presqu'île de Pomorie: a) d'après H. et K. Škorpil: 1. Le tumulus avec le sépulcre de Pomorie; 2. Le tumulus avec la sépulture de Lessescépra; 3. La cité dans la localité „Gerena"; б) d'après B. Dimitrov: 1. La ligne côtière actuelle; 2. La ligne côtière d'avant notre ère; 3. La cité dans la localité „Gerena"

● Обр. 2. Изкуствени водоеми в местността Герена. Fig. 2. Les réservoirs artificiels dans la localité „Gerena"

пите са пълни с вода (обр. 2) и при посещенията можахме да констатираме останки от зидове само на няколко места. Във водата и тинята на брега на северния изкоп се виждаше зид с дължина около 10 м и приблизителна посока изток — запад. От южната му страна се долепят части от два перпендикулярни зида, на разстояние около 8 м един от друг. Зидовете са изградени от ломени камъни, със спойка от хоросан. Имат дебелина 0,57—0,60 м. В стената на изкопа срещу зида, както и на други места в стените на изкопите и близо до повърхността на водата се виждаха камъни, вероятно от пресечени или разрушени зидове. В югоизточния ъгъл на южния изкоп във водата личеше зид, изграден от едри ломени камъни, без спойка (!), с дебелина около 1 м. В насипа при западния водоем бяха регистрирани два големи блока от пясъчник и туф. Наоколо пръстта от насипа съдържаше много фрагменти от характерните за късната античност дъговидно извити керемиди (тегули), както и фрагменти от амфори с широки, плитки бразди по стените, които също се датират в III—VI в.[3] Многобройни фрагменти от керамика бяха забелязани по брега на всички водоеми и между тях, в насипите и стените на самите изкопи, на различна дълбочина. Фрагменти от късноантична и ранносредновековна керамика се виждаха и по повърхността на терена, извън площта на водоемите. При това положение общата площ над петното с културни останки вероятно има размери над 40 дка.

От брега на водоемите и особено от изкопаната и насипана около тях пръст бяха събрани фрагменти и от по-ранна керамика. Някои по-големи парчета, с достатъчно характерни признаци дават възможност за културната и хронологическата им характеристика. По-долу следва кратко описание и интерпретация на някои по-характерни находки от м. Герена.

1. Фрагменти от голям, дебелостенен съд (обр. 3а). Глината е груба, с едри кварцови примеси. След изпичането има кафяв до сивокафяв цвят. Външната повърхност е на две равнини с разлика 1 см. Върху по-високата са отпечатани с печат две двойни волути. Всяка от тях е изобразена чрез две успоредни релефни линии. Стволовете на волутите са прекъснати от линията

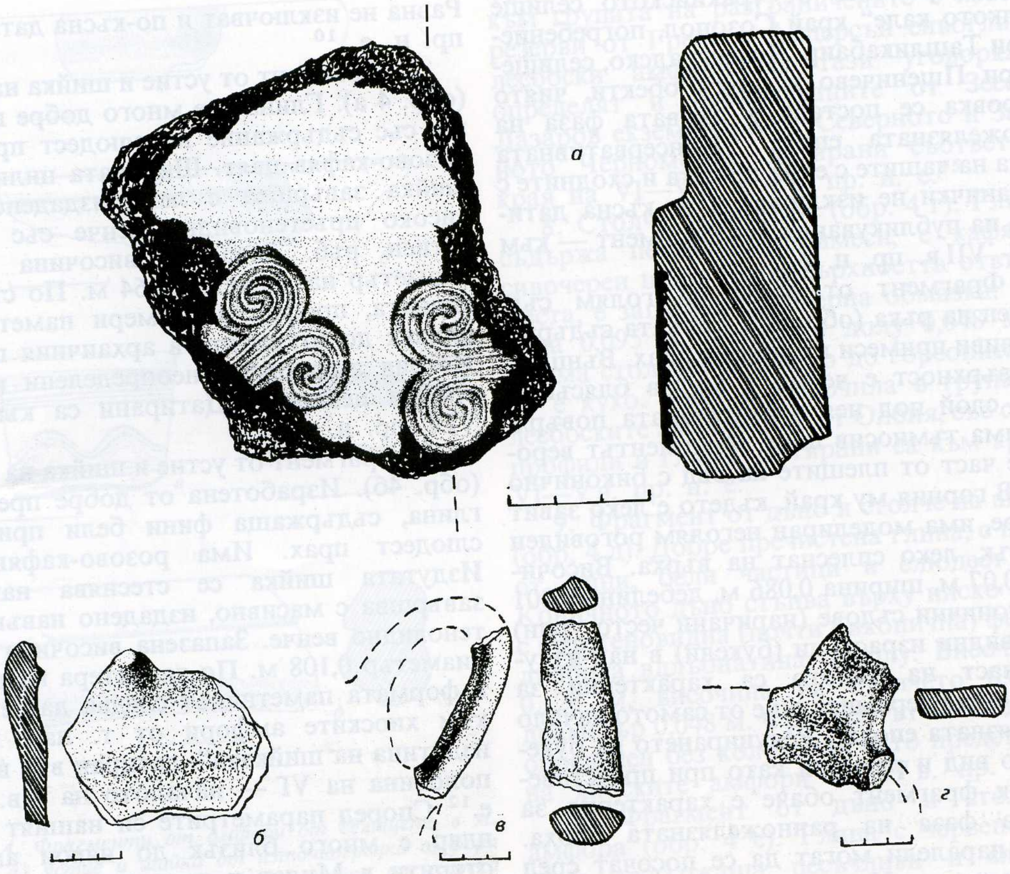

● *Обр. 3. Фрагменти от съдове от ранножелязната епоха (XI—VI в. пр.н.е.) от селището в м. Герена.*
Fig. 3. Fragments de récipients de l'âge du Fer récent (XIe—VIe ss. av. n.è.) de la cité dans la localité „Gerena"

на лома. Дължина — 0,092 м, широчина 0,075 м, дебелина 0,038 м (ОИМ — Бургас, инв. № 3032). Макар и да не може да се посочи абсолютно точна аналогия на тази щемпелувана украса, като цяло могат да се посочат паралели от Тракия, от открити на различни места дебелостенни съдове (питоси) с отпечатани в позитивен релеф двойни „есове", двойни, застъпващи се спирали, концентрични кръгове и пр. Подобни фрагменти са публикувани от Пшеничево, Небет- и Джендемтепе в Пловдив, Мезек, крепостите при Вишеград, Цепина в Родопите и други обекти и селища, които се датират в ранножелязната епоха[4]. Приведените паралели се датират главно в първата фаза на ранножелязната епоха (XI—IX в. пр. н. е). Датировката на публикувания тук фрагмент би могла да бъде и по-късна. Почти цял питос и фрагмент от друг, с релефни пояси с отпечатана геометрична украса, са открити в архаичния пласт на Истрия (втората половина на VIII—VI в. пр. н. е). Румънските автори сочат паралели за тези съдове сред керамиката от Беотия, Източна Гърция, Родос и Крит за периода VIII—VI в. пр. н. е.[5] От тази гледна точка, ако разглежданият фрагмент е от импортен съд, той би бил съвременен на най-ранните прояви на гръцката колонизация по Западния бряг на Черно море.

2. Фрагмент от висока дръжка (обр. 3в). Глината съдържа едри песъчливи примеси. След изпичането има светлосив до кафяв цвят. Повърхността е сивочерна. Дръжката има приблизително триъгълно сечение, със заоблени ъгли. Запазената част е права, стесняваща се към горния си край, където е запазена част от извивката. Възможната реконструкция на дръжката подсказва, че най-вероятно тя принадлежи на чаша с две дръжки — кантарос. Най-добри паралели ще има в съдове от края на кснобронзовата и първата фаза на ранножелязната епоха в Тракия[6]. Дръжката може да е и от синхронни кани или чаши с една дръжка.

3. Фрагмент от устие и дръжка на съд (обр. 3г). Глината съдържа песъчливи примеси, с черен цвят и при повърхността, и в разреза. От разширяващо се устие се издига широка, дъговидно извита, лентеста дръжка. Дължина — 0,064 м, височина 0,058 м, сечение на дръжката 0,038 × 0,013 м. Принадлежи на чаша или малка кана. Има паралели

сред материалите от тракийското селище „Малкото кале“ край Созопол, погребението при Ташликабаир, Лозенградско, селището при Пшеничево и други обекти, чиято датировка се поставя в първата фаза на ранножелязната епоха[7]. Консервативната форма на чашите с една дръжка и сходните с тях канички не изключва и по-късна датировка на публикувания тук фрагмент — към VIII— VII в. пр. н. е.

4. Фрагмент от стена на голям съд, работен на ръка (обр. 3б). Глината съдържа песъчливи примеси и слюдест прах. Външната повърхност е черна, с матов блясък, а тънък слой под нея и вътрешната повърхност има тъмносив цвят. Фрагментът вероятно е част от плещите на съд с биконично тяло. В горния му край, където е леко завит навътре, има моделиран неголям роговиден израстък, леко сплеснат на върха. Височина — 0,07 м, ширина 0,086 м, дебелина 0,001 м. Биконични съдове (наричани често урни) с роговидни израстъци (букели) в най-издутата част на тялото са характерни за тракийската керамика още от самото начало на желязната епоха[8]. Редуцирането на букелите до вид и размери като при представения тук фрагмент обаче е характерно за втората фаза на ранножелязната епоха. Добри паралели могат да се посочат сред материалите от Царевброд, култура Басараби и Шолданещи, в Молдавия[9]. Това означава, че фрагментът има вероятна дата VIII—VII в. пр. н. е. Паралелите с материали от типа на известните от некропола при Равна не изключват и по-късна дата — VI в. пр. н. е.[10]

5. Фрагмент от устие и шийка на амфора (обр. 4 а). Глината е много добре пречистена, със съдържание на слюдест прах. Има розово-кафяв цвят. Широката цилиндрична шийка завършва с леко издадено навън, високо пръстеновидно венче със заоблен устиен ръб. Запазена височина 0,08 м, диаметър на венчето 0,164 м. По състав на глината, профил и размери паметникът е близък до откритите в архаичния пласт на Истрия амфори от неопределени източногръцки центрове. Датирани са към VII—VI в. пр. н. е.[11]

6. Фрагмент от устие и шийка на амфора (обр. 4б). Изработена от добре пречистена глина, съдържаща фини бели примеси и слюдест прах. Има розово-кафяв цвят. Издутата шийка се стеснява нагоре и завършва с масивно, издадено навън, пръстеновидно венче. Запазена височина 0,04 м, диаметър 0,108 м. По характера на глината и формата паметникът следва да се отнесе към хиоските амфори от т. нар. тип „с издутина на шийката“, датиран във втората половина на VI — началото на V в. пр. н. е.[12] Според параметрите си нашият екземпляр е много близък до някои амфори, открити в Милет и датирани във втората половина на VI в. пр. н. е.[13]

7. Фрагмент от дъно и столче на амфора (обр. 4 в). Глина със сив цвят, с примес от слюдести частици. Коничното дъно завършва с невисоко столче, също с коничен

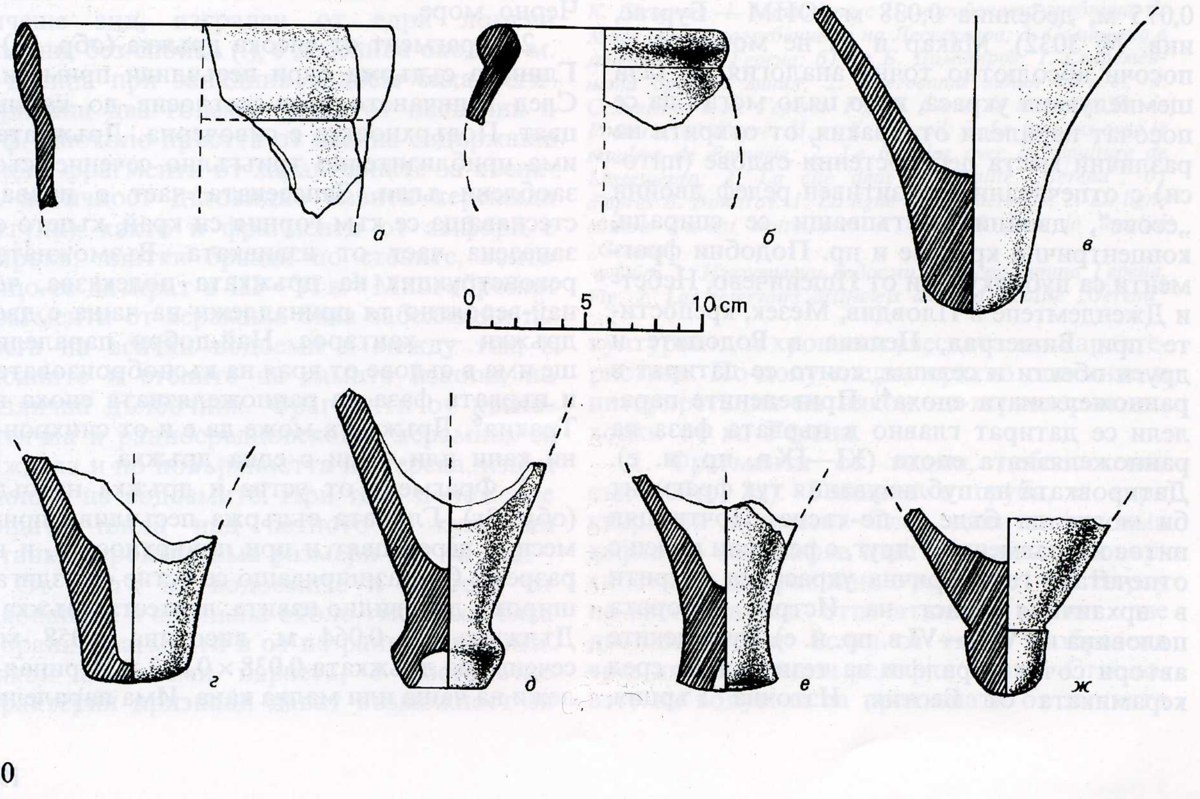

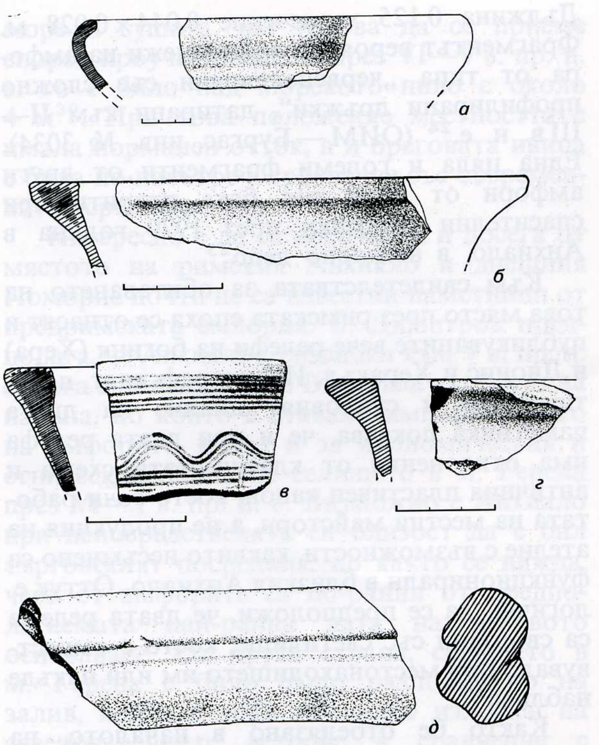

● *Обр. 4. Фрагменти от амфори от селището в м. Герена: а) устие и шийка от източногръцка амфора (VII—VI в. пр.н.е.); б) устие и шийка от хиоска амфора (втората половина на VI — началото на V в. пр.н.е.); в—г) дъно и столче от лесбоски амфори (края на VI—V в. пр.н.е.); д) дъно и столче от хиоска амфора (IV в. пр.н.е.); е) дъно и столче от хераклейска амфора (IV в. пр.н.е.); ж) дъно и столче от родоска (?) амфора (края на III—II в. пр. н. е.). Fig. 4. Fragments d'amphores de la citè dans la localité „Gerena": a) embouchure et col d'une amphore de la Grèce orientale (VIIe—VIe ss.av.n.è.); б) embouchure et col d'une amphore de Chio (seconde moitié du VIe — début du Ve s. av.n.è.); в-г) fond et pied d'amphore de Lesbos (fin VIe—V^{e} ss.av.n.è.); д) fond et pied d'amphore de Chio (IVe s.av.n.è); е) fond et pied d'amphore de Héraclée (IVe s.av.n.è.); ж) fond et pied d'amphore de Rhodes (?) (fin IIIe—IIe ss.av.n.è.)*

● *Обр. 5. Фрагменти от съдове от селището в м. Герена: а) фрагмент от паница, работена на колело от Новожелязната епоха (V—III в. пр.н.е.); б—г) фрагменти от устия на кратеровидни съдове от Новожелязната епоха (V—III в.); д) фрагмент от дръжка на червеноглинена амфора от римската епоха (II—III в.). Fig. 5. Fragments de récipients de la cité dans la localité „Gerena": a) fragment de vase façonné au four du nouvel âge du Fer (V^{e}—IIIe ss.av. n.è.); б) fragments d'embouchures de vases cratériformes du nouvelâge du Fer (V^{e}—IIIe ss av.n.è.); в) fragment d'anse d'amphore d'argile rouge de l'époque romaine (IIe—IIIe ss de n.è.)*

профил, вероятно срязано отдолу, сега изтрито и заоблено. Столчето е плътно, без вдлъбнатина отдолу. Височина — 0,155 м, диаметър на столчето долу 0,043 м. По форма столчето е сходно с тези при амфорите от т. нар. тип „с чашкообразно („стаканообразно") или заострено столче", датирани в V в. пр. н. е.[14] Като се вземе предвид и характерът на глината, вероятно фрагментът от м. Герена трябва да се отнесе към групата на разграничените с известни резерви от Грейс и Андерсън сивоглинени лесбоски амфори. С тази уговорка се определят и публикуваните от Зеест и Лазаров екземпляри от Северното и Западното Черноморие, датирани съответно в края на VI—V в. и V в. пр. н. е.[15]

8. Столче от амфора (обр. 4 г). Глината съдържа песъчливи примеси, с кафяв до сивочерен цвят. По повърхността отвън, на места, е запазена сивочерна обмазка. Височина 0,095 м, диаметър долу 0,048 м. По форма столчето е близко до гореописаното, но е кухо. Зеест е включила в групата на лесбоските амфори две от Олбия, със сходни профили и глина. Датирани са към края на VI—V в. пр. н. е.[16]

9. Фрагмент от дъно и столче на амфора (обр. 4 д). Добре пречистена глина, с примес от фини, бели частици и слюдест прах. Коничното дъно стъпва върху ниско столче с пръстеновидна (почти биконична) форма, с дълбока вдлъбнатина отдолу. Височина — 0,124 м, височина на столчето 0,045 м, диаметър 0,048 м. Фрагментът може да бъде определен без колебания като представител на хиоските амфори от IV в. пр. н. е.[17]

10. Фрагмент от дъно и столче на амфора (обр. 4 е). Глина с червено-кафяв цвят, съдържаща песъчливи и слюдести примеси. Коничното дъно стъпва върху ниско, цилиндрично столче, леко разширено в долния си край. Отдолу има конична вдлъбнатина. Запазена височина 0,09 м, височина на столчето 0,042 м, диаметър долу 0,044 м. Фрагментът принадлежи вероятно на амфора, представител на хераклийските амфори от първата половина на IV в. пр. н. е.[18] На терена бяха забелязани и други фрагменти от подобни столчета.

11. Фрагмент от дъно и столче на амфора (обр. 4 ж). Добре пречистена глина, с бежов цвят. Плътното, конично дъно стъпва върху ниско, цилиндрично столче, заоблено отдолу. В горния си край то е отделено от дъното с плитък жлеб. Запазена височина 0,073 м, височина на столчето 0,027 м, диаметър 0,032 м. Фрагментът би могъл да принадлежи на миниатюрна родоска амфора от края на III или II в. пр. н. е.[19]

12. Фрагмент от устие и стена на паница (обр. 5 а). Глина с песъчливи и слюдести примеси, със сиво-кафяв цвят в слоя под повърхността и сив в разреза. По вътрешната повърхност има следи от черно, лъскаво покритие. Паницата има завит навътре, заоблен устиен ръб. Работена на колело. Диаметър 0,248 м, запазена височина 0,44 м. Паниците със завит навътре устиен ръб, работени на колело от качествена глина,

добила след изпичането сив (сиво-кафяв, сиво-черен) цвят, са характерни за керамиката в Тракия от къснoжелязната епоха. Засвидетелствани са масово сред материалите от селища и некрополи от тази епоха, като Севтополис, Перник, Равна, Браничево, Байлово и др., както и от гръцките градове по Черноморието[20].

13. Фрагмент от устие и стена на кратеровиден съд (обр. 5 б). Глина с песъчливи примеси, със сиво-кафяв цвят при повърхността и тъмносив до черен в разреза. Съдът има масивен, издаден навън устиен ръб, хоризонтално отрязан отгоре. Запазена височина 0,026 м, диаметър 0,155 м (ОИМ—Бургас, инв. № 3035).

14. Фрагмент от устие и стена на кратеровиден съд (обр. 5 в). Глина с песъчливи и слюдести примеси, със светлокафяв цвят при повърхността и светлокафяв до сивочерен в разреза. Устието е удебелено и издадено навън, отрязано хоризонтално отгоре. Отвън под него е нанесена релефна украса от успоредни прави и вълнообразни линии. Диаметър 0,274 м, запазена височина 0,039 м (ОИМ — Бургас, инв. № 3036).

15. Фрагмент от устие и стена на кратеровиден съд. Глината е добре пречистена, с примес от фин слюдест прах, добила след изпичането гълъбовосив цвят при повърхността и сивокафяв до сивочерен в разреза. Дължина на фрагмента 0,045 м, височина 0,031 м (ОИМ — Бургас, инв. № 3037) (обр. 5г).

Кратеровидните съдове са добре застъпени в керамичния комплекс на тракийските селища и некрополи от къснoжелязната епоха (особено от обекти от V—III в. пр. н. е.)[21]. Кратеровидни и други съдове с вдлъбната украса от прави и вълнообразни линии са известни от Аполония, Истрия, Равна, Букьовци и др.[22]

Освен описаните по-горе артефакти на терена се намират и други характерни керамични фрагменти — стени от местни съдове, работени на ръка от груба глина и украсени с пластични ленти с прищъпвания или насечки. Известно е, че тази керамика е характерна за Тракия през цялата желязна епоха[23]. Срещат се и много фрагменти от стени на съдове, работени на колело от добре пречистена и изпечена глина с цвят от светлокафяв до яркочервен. Има и такива, върху които е запазено червено лаково покритие, характерно за трапезната керамика от цялата римска епоха.

16. Фрагмент от дръжка на амфора (обр. 5 д). Добре пречистена глина със светлокафяв цвят. Дръжката е била с големи размери, масивна, сложно профилирана — отгоре с две ребра, отдолу вдлъбната. Дължина 0,125 м, сечение 0,044 × 0,028 м. Фрагментът вероятно принадлежи на амфора от типа „червеноглинени със сложно профилирани дръжки", датирани към II—III в. н. е.[24] (ОИМ — Бургас, инв. № 3034). Една цяла и големи фрагменти от други амфори от този тип бяха открити при спасителни разкопки през 1979 година в Анхиало, в амфорно депо[25].

Към свидетелствата за обитаването на това място през римската епоха се отнасят и публикуваните вече релефи на богиня (Хера) и Дионис и Херакъл. Иконографският, пластическият и стиловият анализ на двата паметника показва, че и при двата релефа има отклонения от класическата схема и античния пластичен канон, което сочи работата на местни майстори, а не продукция на ателие с възможности, каквито несъмнено са функционирали в близкия Анхиало. Оттук е логично да се предположи, че двата релефа са свързани със светилище, което е съществувало при местонахождението им или някъде наблизо[26].

Както бе отбелязано в началото, на терена се намират и фрагменти от късноантична керамика. Фрагментите от средновековна керамика са по-малко и са най-силно раздробени и обезличени.

При наличието на описания по-горе материал може да се предположи, че в местността Герена най-късно през IX—VIII в. пр. н. е. вече е съществувало тракийско селище. Керамичният материал свидетелства, че животът тук е продължил до края на желязната епоха, а после през римската и късноантичната епоха и вероятно до Средновековието. Разбира се, само редовни археологически проучвания биха потвърдили и утвърдили обхвата и мащабите на селищния живот през съответните епохи, със или без прекъсвания между тях. Вероятността за съществуване на ранно тракийско селище на морския бряг се подкрепя от някои данни от по-общ характер. Известно е, че на местата на някои от по-късните гръцки колонии са заварени тракийски селища. Археологически това е най-добре засвидетелствано при Месамбрия[27]. А селища като тези около Одесос и Тиризис дори се предполага, че са запазили тракийския си характер и по-късно[28]. Такива селища е имало и по Южното Черноморие, някои от които са продължили съществуването си като емпории на Аполония[29].

Сегашните условия на местността — низина с високо ниво на подпочвените води, лесно заблатяваща се, не са подходящи за обитаване. Преди столетия обаче мястото е било с по-високо надморско ниво. Ако се отчетат колебанията в нивото на Черно море и сушата, ще трябва да се приеме според проучванията, че през VI—V в. пр. н. е. то е било над морското ниво с около 4 м[30]. При това положение местността е имала нормален отток, а и бреговата ивица е била по-навътре в сравнение със съвременната (срв. обр. 1б).

Интересно е да се посочи, че и досега от мястото на римския Анхиало и днешния Поморие почти не са известни паметници от предримската емпория. Б. Димитров предполага, че Анхиалос, създаден към V в. пр. н. е., сега е под водата[31]. Възниква въпросът за начина, по който е ставало импортирането на амфорите, както и за икономическия и етническия облик на селището в м. Герена през VI—V в. пр. н. е. Възможно е Анхиало при непосредствената си близост да е бил търговският посредник, но както се вижда, част от амфорите са по-ранни от предполагаемата най-ранна дата на неговото основаване. От друга страна, селището в м. Герена е било също разположено на залив, който е дори по-малко изложен на североизточните ветрове в сравнение с Поморийския. Следователно тук е могло да съществува пристанище, поне от типа „пристанище-убежище“, според съществуващата в литературата класификация на пристанищната система по западния бряг на Понта[32]. В такъв случай могат да се предполагат и преки контакти на селището с Аполония, Черноморието и Егеида още от края на VII—VI в. пр. н. е. За потвърждаването на това предположение са необходими проучвания в акваторията на този залив.

Според Й. Б. Брашински, характерна особеност в развитието на търговията в Черно море през VI—V в. пр. н. е. се явява това, „че виното от средиземноморските центрове се внасяло почти изключително за удовлетворяване нуждите на преселилите се на Понта гърци, населението на гръцките градове и селища в Причерноморието. Виното още не служи като предмет на широка транзитна търговия и още слабо прониква на територията на варварските общества, обкръжаващи гръцките държави на Понта. От това в значителна степен се определя и сравнително ограниченият обем на импорта.“[33]

Ако тази теза е вярна, би следвало да допуснем, че в неизвестното досега селище е имало гръцки заселници. Материалите от периода до края на желязната епоха показват, че тук е продължило да живее и тракийско население. Описаните останки от зидове и сторителна керамика са свидетелства, че това селище със смесено (?) население е продължило съществуването си и през римската и късноантичната епоха. Тук неволно изниква асоциацията за смесеното население на Анхиало. Известно е, че според Прокопий (De aedif. III, 7, 18) той бил „град, обитаван от траки“.

За културната характеристика на тракийското селище в м. Герена биха могли да се използват и други косвени данни.

През 1976 г. при спасителни разкопки беше проучено богато могилно погребение на знатна тракийка. Надписът върху златните обици на покойната дава дори евентуалното ѝ име — Лесескепра[34]. Като се има предвид, че могилата отстои на около 300 м югозападно от Поморийската гробница, тя се намира в непосредствена близост със селището в м. Герена[35] (срв. обр. 1а). Богатият инвентар на погребението дава възможност то да бъде датирано сравнително точно — края на I в. пр. н. е. — първата половина на I в. н. е.[36] Тази дата, поставяща погребението на границата между елинистическата и римската епоха, говори за икономическия просперитет на района в това време, за което данните ни като цяло за Тракия са оскъдни. Друга част от инвентара води също към интересни предположения. Заслужава внимание една глинена купичка, работена на ръка. В нея около умбо в средата на дъното са поставени стилизирани антропоморфни, зооморфни и други фигурки. П. Балабанов предполага с право, че вероятно „се касае за цялостна сцена, отразяваща определено разбиране за света и основните божества“. Въз основа на количеството и разнообразието на култовите предмети авторът предполага, че погребаната „е изпълнявала приживе някакви обреди с религиозен характер“[37]. Бихме допълнили в подкрепа на подобна интерпретация, че в тази посока свидетелстват и бронзовите съдове от инвентара, особено поставената в патера кана. В специализирани изследвания е обърнато внимание, че този сервиз имал място в сакралния живот при извършване на жертвоприношения. При това, комбинацията от тези съдове е характерна за много богати погребения в Тракия от V в. пр. н. е. нататък[38]. Купата с фигуралната сцена няма засега паралел сред погребалните дарове в некрополите на полисите от Западното и Северното Черноморие от предримската епоха. Затова пък схематичните антропоморфни фигурки и миниатюрни глинени предметчета имат ясни паралели в богати женски погребения в Тракия от цялата желязна епоха. Статусът на „жрици“ на тези тракийки е твърде вероятен[39]. В този случай богатата тракийка (Лесескепра) би могла да бъде жрица в местното светилище, за което по-късно вероятно са били изготвени и посочените оброчни релефи[40]. Имайки предвид като примерен паралел светилището на Херос Карабазмос при тракийското селище, открито край с. Галата (сега квартал на Варна), съществувало недалеч от Одесос поне от III в. пр. н. е.[41], на базата на интерпретираните по-горе материали от Герена, би могло да се предположи съществуването на тукашното светилище много по-рано от римската епоха.

---

[1] Вж. Т. Стоянов. Два нови паметника на религията в Тракия през римската епоха. — Векове, 1984, № 2, 64—70. Релефът на Херекъл и Дионис — ОИМ Бургас, инв. № 3027, релефът на Хера — ОИМ Бургас, инв. № 1939.

[2] Х. и К. Шкорпил. Черноморското крайбрежие и съседните подбалкански страни в Южна България (Археологически изследвания). — СбНУ, IV, 1891, 111—117, фиг. 33—35; За Поморийската гробница вж. Т. Петров, Ив. Венедиков, В. Кузупов. Античната гробница край Поморие. Бургас, 1960.

[3] Г. Кузманов. Типология и хронология на ранновизантийските амфори (IV—VI в.). — Археология, 1973, № 1, 14—21; Срв. А. В. Сазанов. О хронологии Боспора ранневизантийского времени. — СА, 1989, № 4, 41—60, рис. 1—4 с лит.

[4] Д. Цончев. Принос към старата история на Пловдив. С., 1938, с. 23, обр. 42; П. Детев. Разкопки на Небеттепе в Пловдив. — ГНАМПд, V, 1963, 27—31, обр. 4$_{1-4}$, 5; Л. Ботушарова. Стратиграфски проучвания на Небеттепе. — ГНАМПд, V, 1963, с. 65, табл. VIIII$_{2-3,5-6}$; Н. Гиздова. Гальштатская керамика из крепости Цепины. — Thracia, III, 1974, 122—123, рис. 9; Цв. Дремсизова-Нелчинова. Тракийската крепост край с. Вишеград, Кърджалийско. — Thracia, VI, 1984, 113—114, 132, обр. 12; M. Čičikova. Nouvelles données sur la culture thrace de l'époque du Hallstatt en Bulgarie du Sud. — Thracia, I, 1972, p. 89, 92, fig. 14.

[5] M. F. Lambrino. Les vases archaïques d'Histria. Bucarest, 1938, p. 33, fig. 3; P. Alexandrescu. La céramique d'époque archaïque et classique (VIIe—IVe). — Histria, IV, Bucarest, 1978, 93—94 lit, No 615, pl. 69.

[6] S. Morintz. Contribuţii archeologice la istoria tracilor timpurii. I. Epoca bronzului în spaţiul Carpato-Balcanic. Bucureşti, 1978, No 55—61, fig. 31, 33—34; Л. Ботушарова. Цит. съч., с. 65, табл. VIII$_{2-3}$; Тракийски паметници. I. Мегалитите в Тракия. С., 1976, 67—68, № 4, 11, обр. 116; Тракийски паметници. III. Мегалитите в Тракия, част 2. С., 1982, с. 233, № 65, обр. 88, рис. 309; П. Детев. Селищната могила Разкопаница. — ИАИ, XVII, 1950, 181—182, 188, обр. 123, 11—12.

[7] Мегалитите в Тракия (ч. 1), с. 139, 147, № 50—51, обр. 250—251; M. Özdogan. Taşlikabayir. A. Late Bronze Age burial mound in Eastern Thrace. — Anatolica, XIV, 1987, 18—22, No 4, 16B, 18, 25, 28, 32B, 38, 42, 47, 51, 53 etc., fig. 7—14, lit.

[8] S. Morintz. Noi date şi probleme privind perioadele hallstatiană timpurie şi mijlocie în zone istro-pontică (Cercetările de la Babadag). — Thraco-Dacica, VIII, 1—2, 1987, 46—69, fig. 7$_{14}$, 8$_{4}$, 9$_{1,3}$ ets.

[9] Р. Попов. Могилни гробове при с. Енджe. — ИБАИ, VI, 1930—1931, с. 101, фиг. 96; В. Л. Лапушнян. Ранние фракийцы X — начала IV в. до н. э. в лесостепной Молдавии. Кишинев, 1979, 81—84, рис. 25$_{1,5}$, табл. IIб$_{14-16}$; G. Tončeva. Sur la chronologie du Hallstatt ancien dans la Bulgarie du Nord-Est. — Studia Thracica, 5, 1980, 73—74, pl. XXIX, 1—8.

[10] М. Мирчев. Раннотракийският могилен некропол при с. Равна. — ИАИ, XXV, 1962, с. 125, табл. XXVIv002n1; M. Čičikova. Céramique thrace fabriquée main du VIe au Ier siècles avant notre ère. — Thracia, IV, 1977, 1126—128, pl. I.

[11] M. Lambrino. Op. cit., p. 177q, No 31, fig. 127; S. Dimitriu. Cartierul de locuinţe din zona de vest a cetăţii in epoca arcaica. — Histria, vol. II, 1966, 104—105, No 533—558.

[12] И. Б. Зеест. Керамическая тара Боспора. — МИА, № 83, Москва, 1960, 74—75, табл. III - 10а, 11а; М. Лазаров. Антични амфори (VI—I в. пр. н. е.) от Българското Черноморие. — ИНМВ, IX (XXIV), 1973, 10—11, тип IБ, № 12, 14; М. Лазаров. Търговията на Хиос със Западнопонтийските градове. — ИНМВ, XVIII (XXXIII), 1982, с. 8, тип В, табл I—3.

[13] W. Voitländer. Funde aus der Insula westlich des Buleuterion in Milet. — Istanbuler Mitteilungen, Bd. 32, 1982, 41—42, No 31—33, Abb. 6.

[14] И. Б. Зеест. Цит. съч., с. 74, табл. III, 9; М. Лазаров. Антични амфори, 18—20, тип IIIБ, табл. VII—IX.

[15] Пак там.

[16] И. Б. Зеест. Цит. съч., 73, табл. II, 7—8.

[17] Пак там, 77—78, табл. IV, 13; М. Лазаров. Цит. съч., с. 13, тип IД, № 33—39, табл. III, XXIII, 39; И. Б. Брашинский. Греческий керамический импорт на Нижнем Дону в V—III вв. до н. э. М., 1980, с. 16, 108, № 15, табл. VIII, 15 — последната четвърт на V в. пр. н. е.

[18] М. Лазаров. Цит. съч., 161—162, табл. XVI; М. Лазаров. Разпространението на хераклийските амфори и печати в Тракия. — ИНМВ, XVI (XXXI), 1980, 5—19; И. Б. Брашинский. Цит. съч., 22—23, № 58, 81, табл. IV, 51, 81, IX, 51, 81.

[19] И. Б. Зеест. Цит. съч., с. 104, табл. XXIV, 50а.

[20] М. Чичикова. Антична керамика. — В: Севтополис. I. Бит и култура. С., 1984, с. 34 (тип 26), обр. 10, табл. V; Й. Чангова. Тракийското селище от I хил. пр. н. е. — В: Перник. I. Поселищен живот на хълма Кракра от V хил. пр. н. е. до VI в. н. е. С., 1981, с. 85, обр. 39$_{1}$; М. Мирчев. Цит. съч., с. 125, табл. IX$_{2}$; Ц. Дремсизова. Могилният некропол при с. Браничево (Коларовградско). — ИАИ, XXV, 1962, с. 172, обр. 8, 5; Р. Попов. Некрополът при с. Байлово. — ИБАИ, II, 1921—1922, с. 72, 78, обр. 55, 70; Т. Иванов. Антична керамика от некропола на Аполония. — В: Аполония. С., 1963, с. 227, № 604—609, обр. 88, табл. 169.

[21] М. Чичикова. Антична керамика, 32—34, обр. 8—9, табло V; М. Мирчев. Цит. съч., табл. X$_{4}$, XII$_{6}$, XVIII$_{3}$ и др.; Т. Иванов. Цит. съч., 252—253, табл. 128.

[22] М. Мирчев. Цит. съч., табл. XVII$_{3}$; Т. Иванов. Цит. съч., № 789, табл. 134; M. Čičikova. Développement de la céramique thrace à l'époque classique et hellénistique. — In: Acta Antiqua Philippopolitana, Studia Archaeologica, Serdicae, 1963, 42—43, fig. 4$_{3}$; P. Alexandrescu. Op. cit., No 634, 638, 715—716, fig. 20, 25.

[23] M. Čičikova. Céramique thrace fabriquée à la main, 128—132, pl. II—III.

[24] И. Зеест. Цит. съч., с. 113, табл. 75е;

[25] Т. Стоянов. Спасителни разкопки в м. Палеокастро, Поморие. — АОР през 1979 г. С., 1980, 105—106.

[26] Т. Стоянов. Два нови паметника на религията в Тракия през римската епоха, 65—70.

[27] Iv. Venedikov. La Messambria thrace. — In: Nessèbre, II, Sofia, 1980, 7—22; Idem. Les fortifications dans la partie Nord-Ouest de Nessebre. — In: Nessèbre, II, 23—80.

[28] М. Мирчев. Разкопки на тракийско селище край с. Галата. — ИВАД, IX, 1953, 1—28; Г. Тончева. Новооткрито тракийско селище от раннохалщатската епоха край Варна. — ИНМВ, VIII (XXIII), 1972, 260—263; А. Балканска. Тиризис и проблемът за тракийския град. — В: Изследвания в чест на проф. д-р Хр. М. Данов, ГСУ ИФ, 77, 2, 1985, 32—38 с лит.

[29] Б. Димитров, А. Орачев, К. Порожанов.

Пристанищата на Аполония и Месембрия. — В: Мегалитите в Тракия, ч. 2, с. 440 с лит.; Срв. M. Lazarov. Localités prégrecques sur le littoral de la mer Noire au Sud du Balkan. — Thracia, III, 1974, 107—113.

[30] B. Dimitrov. Beobachtungen über die antike Topographie der südlichen Schwarzmeerküste. — Studia Balcanica, 10, 1975, s. 12, Karte I; Срв. Б. Димитров, А. Орачев. Пристанищната система по Западночерноморското крайбрежие (средата на II—I хилядолетие пр. н.е.). — Археология, 1982, № 1, с. 1; А. Орачев. Странджанското крайбрежие и Евксинският Понт до V в. пр.н.е. — В: Странджа. Древност и съвремие. С., 1990, 348—354, обр. 1,3.

[31] B. Dimitrov. Op. cit., p, 14.

[32] Б. Димитров, А. Орачев. Цит. съч., 3—9, обр. 2, 5б.

[33] Й. Б. Брашинский. Импорт вина из Средиземноморья в Причерноморье в архаическую эпоху. — Thracia Pontica, I, 1979, 189—195.

[34] П. Балабанов. Оригинални накити от погребение на богата тракийка. — Изкуство, 1976, № 4, 28—32.

[35] П. Балабанов. Могилно погребение на богата тракийка от Анхиало. — Археология, 1979, № 3, с. 23.

[36] Пак там, с. 32.

[37] Пак там, 29—31, обр. 15а—б.

[38] H. U. Nuber. Kanne und Patera. — Berichte der Römisch-germanischen Kommission, Bd. 52, 1972, Frankfurt am Main, 35—37, 90—112 lit.

[39] Данните са систематизирани в съобщение на автора пред IV конгрес на БИД, 1987 г. — „Поява и развитие на антропоморфния образ в тракийското изкуство (края II—I хил. пр.н.е.)". Най-ранното погребение в Тракия от подобен тип е открито в могила II на некропола в археологически резерват „Сборяново" (X—IX в. пр.н.е.) — вж. Т. Стоянов. Могилен некропол от ранножелязната епоха в местността Нивата на певеца. Сборяново, I (под печат). Сред по-късните и ясни погребения на жрици с подобни предметчета може да се посочи погребението на богата тракийка в могила 7 (втората половина на I в н.е.) на некропола при вилата при Чаталка — вж. Д. Буюклиев. Тракийският могилен некропол при Чаталка, Старозагорски окръг. — РП, XVI, 1986, 27—29, 43—45, кат. № 392—394, табло 29; Срв. Д. Николов. Тракийската вила при Чаталка, Старозагорско. — РП, XI, 1984, с. 23, 55, 59.

[40] Срв. Т. Стоянов. Два нови паметника..., с. 68.

[41] Вж. Г. Тончева. За датировката на светилището край с. Галата. — ИНМВ, IV (XIX), 1968, 17—25; Г. Тончева. Некрополът край светилището на Херос Карабазмос. — ИНМВ, X (XXV), 1974, 287—302.

Données archéologiques inédites d'une cité thrace inconnue près d'Anhialo (Pomorie)

T. STOJANOV

(Résumé)

Dans cet article, l'auteur publie pour la première fois des données archéologiques de la localité „Gerena", située à km environ à l'ouest de Anhialo romain (le quartier nouveau de Pomorie actuel). Les artefacts, avant tout des fragments de céramique, et les ruines de murailles, enregistrées sur le terrain, donnent raison de supposer que ces lieux ont été habités dès l'âge du Fer ancien (pas plus que les IXe—VIIIe ss. av. n.è.) et que la cité a continué d'exister, avec ou sans interruption, jusqu'à l'Antiquité tardive ou le haut Moyen âge.

En prenant en considération les changements du niveau de la mer et de la terre, on a raison de supposer que les localités de l'âge du Fer récent et de l'Antiquité étaient desservies par un port situé à proximité au sud.

Certaines données directes et indirectes permettent de supposer qu'aux environs des cités dans la localité „Gerena", il y avait un sanctuaire local à l'époque romaine et, probablement, à l'époque hellénistique.

Два надписа на beneficiarii consularis от Абритус

РУМЕН ИВАНОВ

Бенефициариите[1] са играели определена роля в административната, военната и финансовата структура на Римската империя през епохата на Принципата (от Август до Диоклециан). Те са били на служба в канцелариите и щабовете (officium, мн. ч. officia) в столицата Рим, отделните провинции и в различните родове войски. Названието им идвало от латинската дума beneficium (благодеяние, милостиня, привилегия). През I в. н. е. бенефициариите били обикновени войници (milites), получавали като всички еднакви заплати и порциони. Обаче поради службата си в officia те били освобождавани от различни задължения (munera). От времето на Траян-Хадриан преминали към по-висшата категория на principales, и по-точно към младшите[2]. Принципалите отговаряли в днешно време по чин на подофицерите — ефрейтори, сержанти и старшини, а като изпълнителна дейност — на адютанти и секретари. По изворов и епиграфски път досега бенефициарии са засвидетелствани в над 25 вида канцеларски служби[3]. Най-многочислени те били в град Рим, следвани от тези в офисите на провинциалните управители. Така например един legatus Augusti pro praetore имал в своя официум 60 beneficiarii consularis, които по заеманата длъжност стояли по-високо от останалите бенефициарии в различните по големина щабове и канцеларии на легионите и помощните войски. На бенефициариите консуларис били възлагани и самостоятелни военно-полицейски задачи вън от канцеларията на управителя на провинцията. Под техен контрол можели да бъдат пътните станции (stationes). По времето на Северите те можели да контролират транспорта по пътните артерии и да събират определен вид данъци в поверените им региони[4].

В тази кратка статия ще се спра на два непубликувани досега надписа от римския кастел Абритус (в м. Хисарлъка при Разград), в които се говори за бенефициарии консуларис[5].

Първият епиграфски паметник бил намерен в основата на кула № 28. Той бил употребен вторично при построяването на каменната крепостна стена. Плочата има правоъгълна форма със запазена сега дълж. 1,84 м, шир. 0,92 м и деб. 0,225 м (обр. 1 и 2). Горните два края са украсени с релефни изображения на приклекнали лъвове с буйна грива, отворена уста, обърнати в профил навън. В петоъгълна ниша е изобразен бюст на млада жена. Лицето сега е доста повредено. Облечена е в химатион, чиито гънки са едри и радиално разположени. Четирите страни на плочата са заобиколени с широка ивица (0,12 — 0,14 м), изпълнена с гроздове и лозови листа — една много често срещана украса в надгробната пластика на Долна Мизия. Такъв вид украса може да се види в единични паметници още от средата на I в. н. е., но най-масово е разпространена през II в. и след това[6].

По-голямата част от лицето на плочата е заета от надписаното поле, което има рамка с полегнали навътре страни. В полето е издълбан много грижливо латински надгробен надпис, сега запазен в 9 реда. Липсва неговият край. Буквите са боядисани в червено. Височината на 1. ред е 7,5 см, а на останалите редове между 5,2 — 5,7 см. Лигатури в 6. ред — FL, MA. За разделителен знак служи бръшлянов лист.

Надписът гласи така:

D(is) M(anibus).
Aurelia
Stratoclia
Tomitana
5 coniunx
Fl(avii) Maximini
b(ene(f(iciarii) co(n)s(ularis),
vixit ann(is) XX.
Hic s(ita) [est].

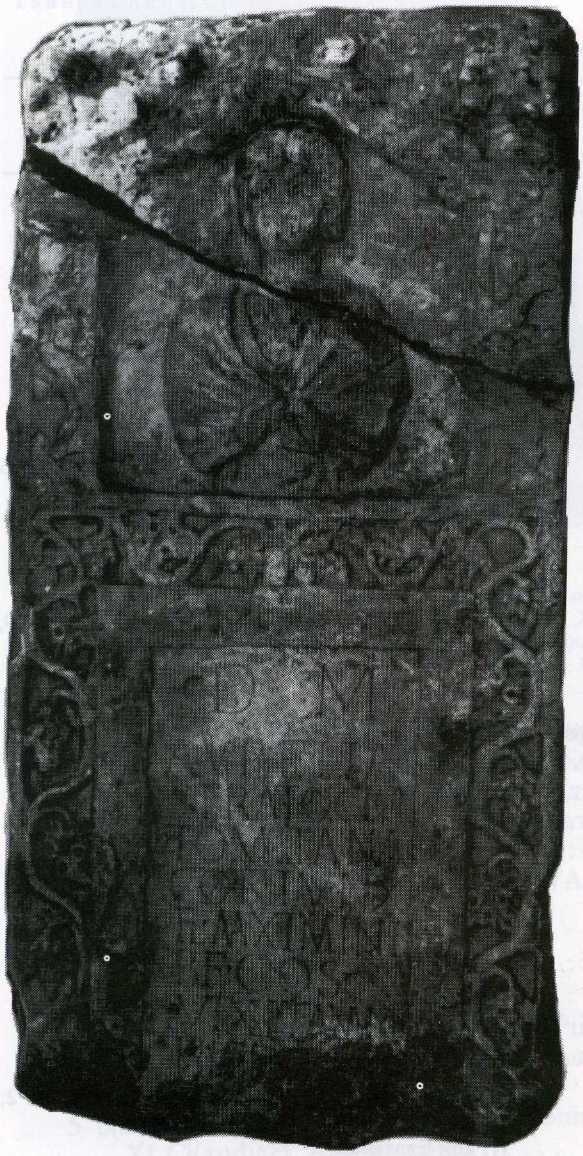
1

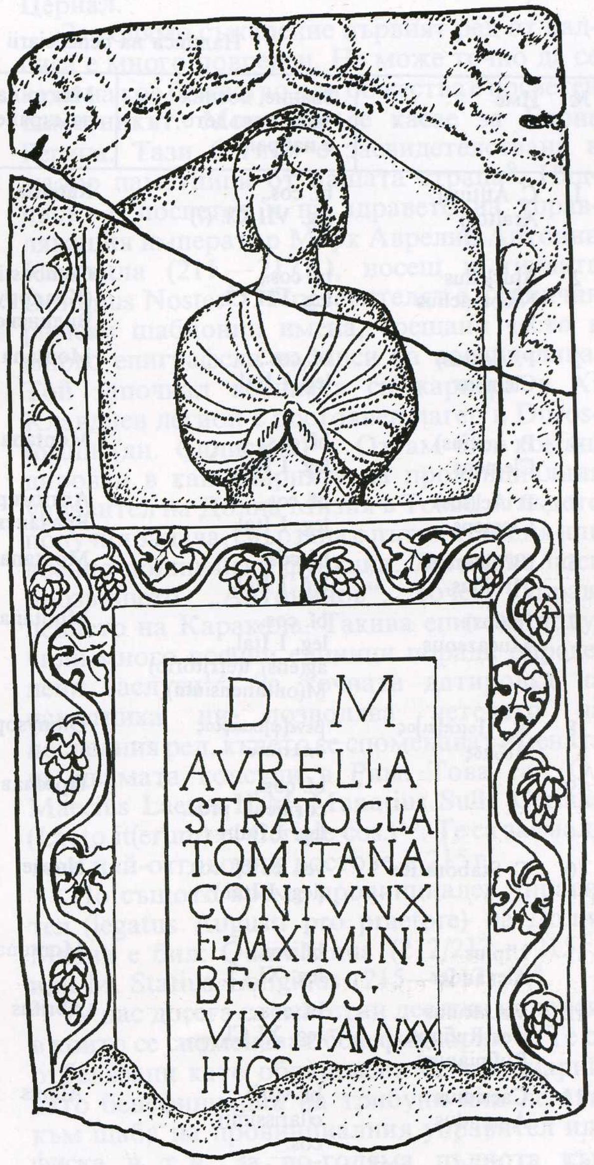

2

● *Обр. 1. Надгробният паметник на Aurelia Stratoclia Tomitana от Абритус. Fig. 1. Le monument funéraire d'Aurelia Stratoclia Tomitana d'Abritus*

● *Обр. 2. Факсимиле от паметника. Fig. 2. Fac-similé du monument*

В превод: „На подземните богове. Аврелия Стратоклия Томийска, жена на Флавий Максимин, бенефициарий консуларис, живя 20 години. Тук е положена.“

Младата съпруга била наречена Tomitana, т. е. жителка на Томи (дн. Констанца). За първи път в този кастел е засвидетелствано лице от Томи. В един надпис от Шумен от времето на император Антонин Пий (153 г.) се споменава жител на Томи: Burtinis civis Tomitanus[7]. Имената на покойната жена сочат, че тя е била придобила вече римско гражданство. Твърде вероятно е това да е станало по времето или малко след constitutio Antoniniana (212 г.). Най-ранното засвидетелстване на името Aurelius (Aurelia) е от Монтана в надпис от 155 г.[8] През III в. това име е широко разпространено.

Съпруг на починалата бил Флавий Максимин—beneficiarius consularis. По всяка вероятност неговите задължения били свързани с пътната станция край кастела Абритус, където преминавал второстепенният път Odessus—Abritus— Sexaginta Prista.

Несъмнено приживе съпругата Аврелия Стратоклия е живеела в крайлагерното селище (canabae) при споменатия по-горе кастел Абритус.

Вторият паметник представлява част от жертвеник от бял варовик.

Сега височината е 0,415 м, шир. 0,325 м, деб. 0,35 м. Намерен е вторично употребен в римска сграда, разрушена от пожар, разположена на около 80 м южно от северната порта на Абритус.

Надписи на beneficiarii consularis от България

№	Име	Звание, военна част, откъдето е набран	Място на намиране	Дата	Литература
1	C. At[tius] Ara[tor]	bf. cos., leg. VII Cl. (?)	Ratiaria	II в.	AB, XXXI, 1938/39, S. 106; Б. Геров. Романтизмът, II, с. 357, № 13.
2	A[ur]elius Nicomachus	bf. cos., leg. VII Cl.	Combustica (Кладоруп, Видинско)	213 г.	CIL III 6291; Б. Гергов. Романизмът, II, с. 358, № 20; CBfI, No. 582.
3	P. Ael(ius) Clemens	bf. cos., leg. I Ital.	Montana	ср. II в.	ИАИ, XIV, 1940/42, с. 271; Б. Геров. Романизмът, с. 356, № 3; CBfI, No. 645.
4	P. Ael(ius) Clemens	bf. cos., leg. I Ital.	Montana	ср. II в.	В. Божилова. Монтана, т. I. С., 1987, с.24, №5; CBfI, No.646.
5	P. Ael(ius) Clemens	bf. cos., leg. I Ital.	Алтимир, Врачанско	ср. II в.	С. Машов. Археология, 1975, кн. 3, с. 39, № 5; CBfI, No.613.
6	[B?]illanius T[ro]ilus	bf. cos., leg. I Ital.	Montana	150—200 г.	ADB, No. 171; CIL III 7447; CBfI, No. 644.
7	Iul(ius) Mucazenus	bf. cos., leg. I Ital., ag(ens) t(erritorio) M(ontanensium)	Montana	II в.	В. Божилова. Монтана I, с. 29, № 15; CBfI, No. 647.
8	M. Πομπ[έι]ος Λοῦχος	βενε[φ]ιχιάριος ὑπατιχοῦ	Dionysopolis	211—217 г.	IGBulg, I, 1970, No. 24 bis; CBfI, No. 614.
9		bf. cos., cornicul. proc. leg. I Ital.	Преслав	222—235 г.	D.—N. Ovćarov. Thracia, 8, 1988, 12—129; T. Sarnowski. ZPE, 87, 1991, 137—144.
10	C. Staboratius	vet. ex bf. cos. (leg. I Ital.)	Novae	III в.	K. Majewski. Klio, 39, 1961, 319; B. Suitov. Eos, 75, 1987, 369—379; CBfI, No. 653.
11	Ulpius Alexander	bf. cos., leg. XI Cl.	Montana	155 г.	CIL III, 7449. CBfI, No. 643.
12	Val. Rufus (vel Rufinus, Rufinianus)	bf. cos., leg. XI Cl.	Abritus	215 г.	—
13	Caesidius Amandus	bf. v(iri) c(larissimi) cos.	Almus	Damnatio memoriae, Комод (?) или Елагабал	Р. Иванов. ВИСб, 1991, кн. 2; CBfI, No. 639.
14	Fl(avius) Maximinus	bf. cos.	Abritus	след 212 г.	—
15	Vivius Maximus	bf. cos.	Storgosia	II в.	В. Герасимова, Т. Ковачева, ИМСЗБ, 1983, с. 105—117; CBfI, No. 629.
16	Malius Secundus	bf. cos.	Odessus	кр. II — н. III в.	ADB, No. 386; Б. Геров. Романизмът, II, с. 363, CBfI, No. 655. № 19
17	Aurel(ius) Aeternal[i]s	bf. cos.	Павликени	193—235 г.	AE, 1935, No. 79; Б. Геров. Романизмът, II, с. 363, № 119; CBfI, No. 651.
18	Fla(vius) Vita[lis]	bf. cos.	Еница, Врачанско	222—235 г.	CIL III 13723; Б. Геров. Романизмът, II, с. 358, № 28; CBfI, No. 635.
19	[Cris?]pinius	bf. cos.	Градешница, Врачанско	III в.	С. Машов. Археология, 1975, кн. 3, с. 39; CBfI, No. 628.
20	[Iul?]ianus	bf. cos.	Свещари, Разградско	III в.	М. Тачева-Хитова. МПК. 1970, кн. 2, с. 13—14.

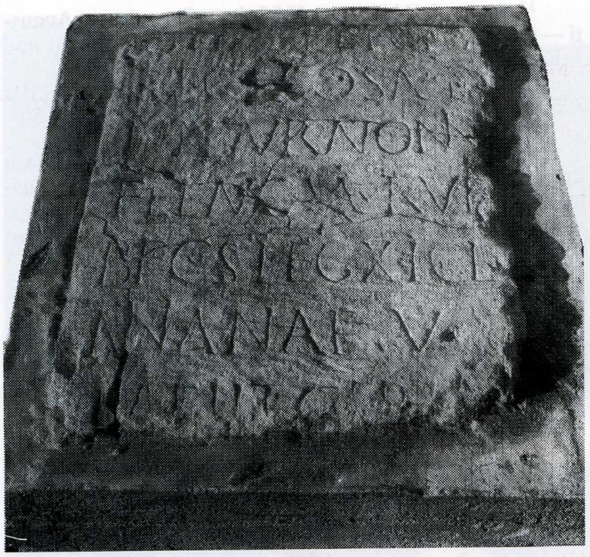

3

● *Обр. 3. Посветителният паметник, издигнат от Val(erius) Ruf (us, inus, inianus), bf. cos. legionis XI Claudiae Antoninianae. Fig. 3. Le monument votif érigé par Val(erius) Ruf(us, inus, inianus), bf. cos. legionis XI Claudiae Antoninianae*

Жертвеникът има паралелепипедна форма. Върху лицевата му страна е издълбан латински надпис, от който са запазени 7 реда. Буквите са боядисани в червено. Височината на буквите е 5—6 см. Срещат се лигатури: 2. ред—AL, 3—AV, ANT,NINI, 4—AV, VAL 6—NI (обр. 3).

Надписът гласи така:

. . . . Eponae
Reg(inae). Pro sal(ute) D(omini)
N(ostri) M(arci) Aur(elii) Antonini [Pii]
fel(icis) Aug(usti). Val(erius) Ruf(us, inus, inianus)
5 b(ene) f(iciarius) co(n)s(ularis) leg(ionis) XI Cl(audiae) Antoninianae V. . . .
Lae(to) II et Ceria [le cos.]

В превод: „. . . на Епона Регина. За здравето на нашия господар Марк Аврелий Антонин /Пий/ Феликс Август. Валерий Руф /Руфин, Руфиниан/, бенефициарий консуларис на XI Клавдиев Антонинианов легион, V. . , когато консули бяха Лет за втори път и Цериал."

За голямо съжаление първият ред от надписа е много повреден. Не може точно да се каже на кое божество или божества е посветен паметникът. Може би се касае за Епона Регина. Тази богиня е засвидетелствана в малко паметници от нашата страна[9]. Надписът е посветен и на здравето на управляващия император Марк Аврелий Антонин Каракала (211—217 г.), носещ и титлата Dominus Noster[10]. Посветителят е с типични римски шаблонни имена, срещани често в много епиграфски надписи на военни лица. Той започнал военната си кариера в XI Клавдиев легион с постоянен лагер в Durostorum (дн. Силистра)[11]. Оттам бил командирован в канцеларията на провинциалния управител на Долна Мизия в Томи, откъдето получил задача, свързана с пътна станция или военно-полицейски функции. Легионът носи прозвището „Антонинов", сочещ управлението на Каракала. Такива епитети получили много военни единици поради определени заслуги[12]. За точната датировка на паметника ни позволява четенето на последния ред, където се споменават имената на двамата консули в Рим. Това са: (Q.) Maecius Laetus II/M. Munatius Sulla Cerialis (Laeto it(erum) et Ceriale cos.)[13]. Те са заемали тези най-отговорни постове в 215 г.

По същото време провинциален управител (legatus Augusti pro praetore) на Долна Мизия е бил: Quintilianus (212/213—215 г.) или M. Statius Longinus (215—217 г.)[14].

У нас досега са известни десетки надписи, в които се споменават бенефициарии[15]. Те са отбелязани като обикновени бенефициарии, като бенефициарии на трибуни или легати, към щаба на провинциалния управител или фиска и т. н. За по-голяма пълнота към статията съм приложил списък само на бенефициариите консуларис, известни досега по епиграфски път от дн. български земи. (Вж. Приложение I)*.

---

[1] A. Domaszewski, B. Dobson. Die Rangordnung des römischen Heeres.—Bonner Jahrb., Bd. 14, 1967, S. 32, 38, 40, 48; G. R. Watson. The Roman Soldier. Bristol, 1969, 85—86; D. Breeze. The Career Structure below the Centurionate during the Principate. —ANRW, I, Principat II, Berlin-New York, 1974, p. 442 sqq.; А. Л. Смышляев. Об эволюции канцелярского персонала римской империи в III в. н. э. — ВДИ, 1979, 3, с. 64, 68, 72, 74, 75; Септимий Север и principales. —ВМУ, 1976, 82—85; Corpus der Beneficiarier—Inschriften (=E. Schalmayer, K. Eibl, J. Ott, G. Preuss, E. Wittkopf. Der römische Weihebezirk von Osterburken I. Corpus der griechischen und lateinischen Beneficiarier—Inschriften des Römischen Reiches. Stuttgart, 1990) (=C Bf I).

[2] Р. Иванов. Principales в канцелариите и щабовете на Горна и Долна Мизия в дн. Северна България през Принципата.—Археология, 1984, № 2—3, 45—59.

[3] A. Domaszewski, B. Dobson. Op. cit., p. 313; Р. Иванов. Цит. съч., с. 48; C Bf I, 808—813.

[4] Р. Иванов. Пос. съч., с. 50.

[5] Т. Иванов. Абритус. Римски кастел и ранновизантийски град в Долна Мизия, т. I: Топография и укрепителна система на Абритус. С., 1980; Т. Иванов, С. Стоянов. Abritus. История и археология. Разград, 1985.

[6] Д. П. Димитров. Надгробните плочи от римско време в Северна България. С., 1942, 65—66.

[7] E. Kalinka. Antike Denkmäler in Bulgarien, Wien, 1906, No. 128 (= A D B).

[8] Б. Геров. Романтизмът между Дунава и Балкана, ч. II: От Хадриан до Константин Вилики.—ГСУ ФФ, т. 47, 1950/52, с. 356, № 5.

[9] Я. Тодоров. Паганизмът в Долна Мизия през първите три века след Христа. С., 1928, 133—134 и цит. там литература; За Епона въобще вж.: J. de Vries.

Keltische Religion. Stuttdart, 1962, 123—127; M. Riemschei-der. Keltische Götter und interpretatio Romana. Berlin, 1965, S. 367 ff. Lexicon iconographicum mithologiae classicae (=L I M C), t. V, 1, Zürich—München, 1990, Addenda, 985—1000.

[10] W. Waldstein. Dominus.—Der Kleine Paul, y München, 1979, Bd. 2, col. 121 ff.

[11] K. Strobel. Untersuchungen zu den Dakerkriegen Trajans. Bonn, 1984, S. 93—95.

[12] J. Fitz. Honorific titles of Roman military units in the 3rd century. Budapest—Bonn,1983, p. 61, No. 212 (Durostorum).

[13] U. Schillinger-Häfele. Consules—Augusti—Caesares. Datiérung von römischen Inschriften und Münzen. Stuttgart, 1986, S. 101.

[14] J. Fitz. Die Laufbahn der Statthalter in der römischen Provinz Moesia Inferior. Weimar, 1966, S. 50.

[15] Вж. бел. 2.

* Благодаря на проф. Теофил Иванов, който ми предостави тези два надписа още през 1986 г. при написване на кандидатската ми дисертация, свързана с някои аспекти на римската войска в Долна Мизия. Също така благодаря и на проф. Вернер Ек (Кьолн), разчел 7 ред при втория надпис.

Deux inscriptons de *beneficiarii consularis* d'Abritus

P. IVANOV

(Résumé)

L'auteur publie pour la première fois deux inscriptions lattines de *beneficiarii consularis,* découvertes dans le castel romain et ville de la haute époque byzantine, Abritus (auj. Razgrad, ville dans la Bulgarie du Nord-Est). Le premier monument est sépulcral, érigé en l'honneur d'Aurelia Stratoclia Tomitana, c'est-à-dire de la ville de Tomi (Constanța). Cette dame était l'épouse de Fl. Maximinus, bf. cos. Datation: après l'an 212 (fig. 1 et 2). Le second monument est consacré à Epona et pour la senté l'empereur Caracala (fig. 3). L'auteur de la dédicace est également bf. cos. et s'appelle Val(erius) Ruf(us, inus, inianus). D'après les noms des deux consuls, l'inscription est datée de l'an 215.

A la fin de l'article, l'auteur donne la liste de tous les *beneficiarii consularis* des territoires de la Bulgarie actuelle. Il convient d'ajouter au monumental Corpus der Beneficiareier Inschriften. Stutrtgart, 1990, encore quatre inscriptions, à savoir Nos 1, 12, 14 et. 20.

De toute vraisemblance, les deux *beneficiarii consularis* d'Abritus remplissaient des obligations en rapport avec la station d'arrêt sur la voie romaine Odessus—Abritus—Sexaginta Prista.

L'auteur remereie le prof. Werner Eck (de Cologne) qui a complété la dernière ligne de la seconde inscription.

Водоснабдително съоръжение № 2 в средновековния град Червен

СТОЯН ЙОРДАНОВ

Развитието на Червен като крупен военностратегически, административен, стопански и църковно-културен център на Второто българско царство (XII—XIV в.), в който е съсредоточено многочислено население, е наложило поддържането на добре уредена водоснабдителна система, включваща повечето от известните по това време способи за доставяне и съхранение на водата[1]. Елемент с първостепенно значение на тази система е разкритото през 1988—1990 г. второ градско водоснабдително съоръжение, осигуряващо защитен достъп до постоянни водоизточници извън укрепената градска територия.

Съоръжението се намира в северното подножие на Червенския рид и е непосредствено прилепено до невисокия на това място скален венец. До началото на разкопките представляваше обрасъл хълм, извисяващ се в най-високата си част на 15 м над долината на р. Черни Лом. Наличието на стари значителни градежи тук се указваше само от запазените сред жителите на съвременното село Червен предания[2].

Изборът на мястото за изграждане на северното градско водоснабдително съоръжение е съобразен с няколко условия. Скалният рид в този участък има сравнително малка височина, изкачването на която се улеснява от удобен склон. Северното подножие на Червенския рид е богато на подпочвени води. Тук има няколко извора с дебит, достатъчен

1

2

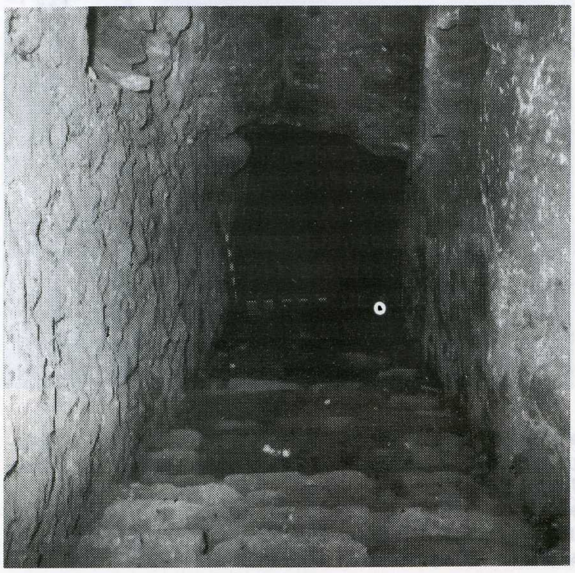
3

● *Обр. 1. Северното подножие на Червенския рид преди разкопките. Fig. 1. Le pied nord du coteau de Červen avant les fouilles*

● *Обр. 2. Ранновизантийска кула. Fig. 2. Tour de l'époque byzantine récente*

● *Обр. 3. Вход на тунела от юг. Fig. 3. Entrée du tunnel du côté sud*

за задоволяване на практически нужди. През 1989 г. във връзка с подобряването на водохващането бе разкопан един от изворите, отстоящ на 100 м източно от разглежданото съоръжение, при което непосредствено върху пясъчното дъно на неголемия му воден басеин (диаметър до 1 м) се разкриха стари дървени греди, закрепени една към друга под прав ъгъл чрез засичане, които са образували дървената правоъгълна основа за стените на недълбок каптаж или кладенец. Сред местното население няма запазен спомен за такъв градеж и това ни дава основание да го отнесем към времето на Второто българско царство, когато всички водоизточници са експлоатирани интензивно.

Северното градско водоснабдително съоръжение в Червен е близко по устройството си с вече известните[3] и има няколко основни елемента:

1) каптиран под земята водоизточник и резервоар за вода;

2) стълба, свързваща резервоара с жилищните квартали, и

3) охранителна система, състояща се от бойна кула и защитен проход, през който преминава стълбата.

Най-съществените части на съоръжението — водоизточникът и най-ниската и уязвима отсечка от прохода, са вместени в обема на седемъгълната плътна кула, с което надеждният и непрекъснат достъп до водата не е засилен от периодичните разливи на р. Черни Лом. Кулата стъпва върху полукръгла основа от един ред камъни. Градена е от големи каменни рустицирани квадри с размери: 1,70/0,80 м, 1,30/0,80, споени с жълтобял хоросан. Ширината на кулата в посока изток—запад е 13,50 м, а челният ѝ ръб отстои на 19 м от скалния венец. По-добре е запазена западната стена, която се извисява на 5,20 м над основата, както и вътрешният пълнеж от ломени камъни и бял хоросан непосредствено до нея. Характерът на градежа на кулата и разкритата до основата ѝ монета **Константин Велики** (307—337) я отнасят към късната античност, когато върху Червенския рид има голяма крепост[4]. Тази кула вероятно е защитавала моста над р. Черни Лом, от който са запазени руините от северната стъпка на левия бряг на реката. Непосредствено на север от него се проследява добре запазен античен път в т. нар. „Москов дол"[5]

Основните елементи на съоръжението са разположени в източната половина на кулата. За целта е прокопана широка траншея, в която са изградени частите на прохода, както и водният резервоар и каптаж. След приключването на строителните работи траншеята е запълнена с неголеми ломени камъни и бял хоросан, в които има сантрачна система. За да бъдат преизползувани, руините на късноантичната кула са допълнително укрепени, като до западната ѝ стена отвън е направен подпорен блокаж от хоросан, размесен с чакъл и дребни ломени камъни, висок до 2 м над основата, а източната и североизточната стени са изградени отново, като приблизително запазват формата на кулата, но променят очертанията ѝ.

Съобразно с характера на покритието си защитеният проход към водата има две части — северна, оформена като засводен каменен тунел и продължаващ го в южна посока коридор, покрит с гредоред. За вида на покритието на прохода по склона на рида няма данни.

Тунелът е с дължина 11,50 м, височина 2,40—3,00 м и ширина 1,90—2,30 м. Сводът му е изграден от големи продълговати клиновидни камъни и лежи върху издаващи се пред лицата на страничните стени стъпки. На 2,30 м от северната преграждаща стена сводът стъпаловидно се понижава с 0,75 м, като се образува обособено помещение в тунелното пространство, в което е разположен водният резервоар. В срещуположния, най-южен край на тунела, има незасводен участък, покритието на който е от гредоред. От него в срещуположните стени са запазени гнездата от подпорните дървени греди. Стените на тунела са градени от ломени камъни с широко подмазани фуги, които на места придобиват характер на цялостна мазилка.

В градежа на ограничаващите стени на коридора южно от тунела се открояват два строителни периода. По-ранният, със средна височина 2,50 м, следва наклона на стълбата. Граден е от средноголеми ломени камъни, като в отделни участъци лицето на стената е изцяло измазано с бял хоросан. Върху мазилката личат графити с неясно съдържание, издраскани върху неизсъхналия хоросан.

Градежът на по-късния период е от по-големи, с груба квадрова форма камъни и стъпва с отстъп навън или навътре върху стените от първия период така, че между двата градежа се проследява ясно изразена фуга. По протежение на фугата има двойки срещуположни гнезда от греди с различно сечение, които са конструктивни подпори на срещуположните стени. Образуваният коридор в участъка между отвора на тунела и скалния венец има дължина 10,50 м, дълбочина в най-северната си част 8 м и запазва ширината на тунела.

В южна посока проходът продължава по склона на скалния рид. Стените му тук поради вкопаването им в терена са еднолицеви и са запазени на височина 0,50—0,90 м. Проследиха се на разстояние 12,50 м.

Общата посока на прохода с незначителни отклонения е север—юг.

Тунелът и коридорът бяха изцяло запълнени с многопластов насип от пръст, ломени камъни, фрагменти от керемиди, въглени, ограничено количество керамика от XII—XIV в. На пода на тунела бе намерен почти напълно изтлял човешки скелет. Характерът на насипа предполага, че коридорът, вместен в обема на късноантичната кула, е бил покрит с керемиди.

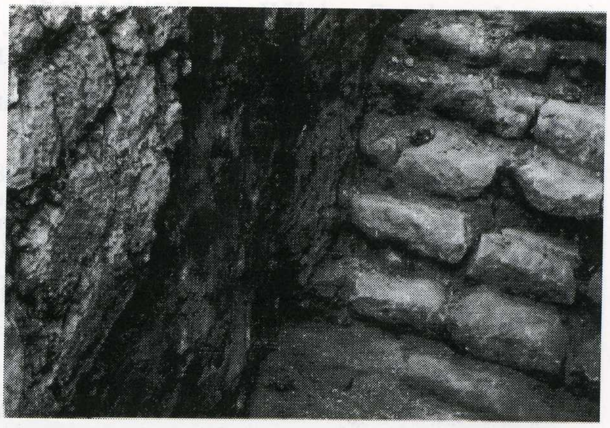

4

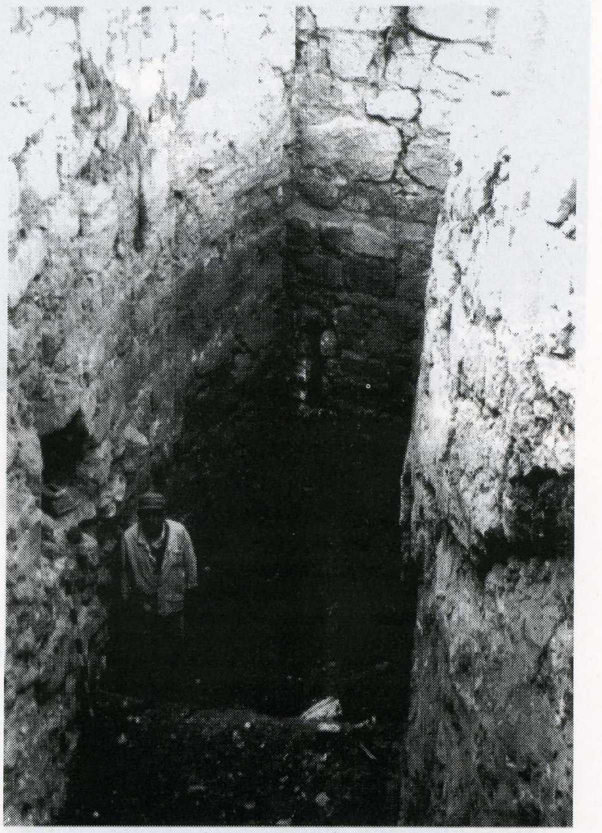

5

● *Обр. 4. Каменна стълба южно от тунела (фрагмент). Fig. 4. Escalier de pierre situé au sud du tunnel (fragment)*

● *Обр. 5. Северна стена на коридора с отвори на вентилационна система. Fig. 5. Le mur nord du tunnel avec ouvertures du système de ventilation*

Съоръжението има сложно изградена вентилационна система, от която се разкриха запълнени с наносна пръст четвъртити отдушници. Два техни отвора се намират по стените на коридора и два по свода на тунела.

6

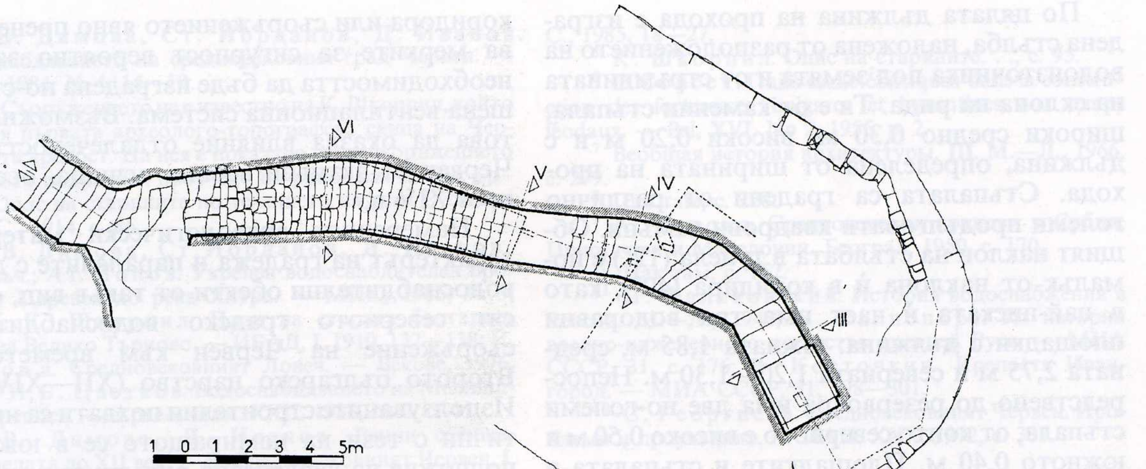

7

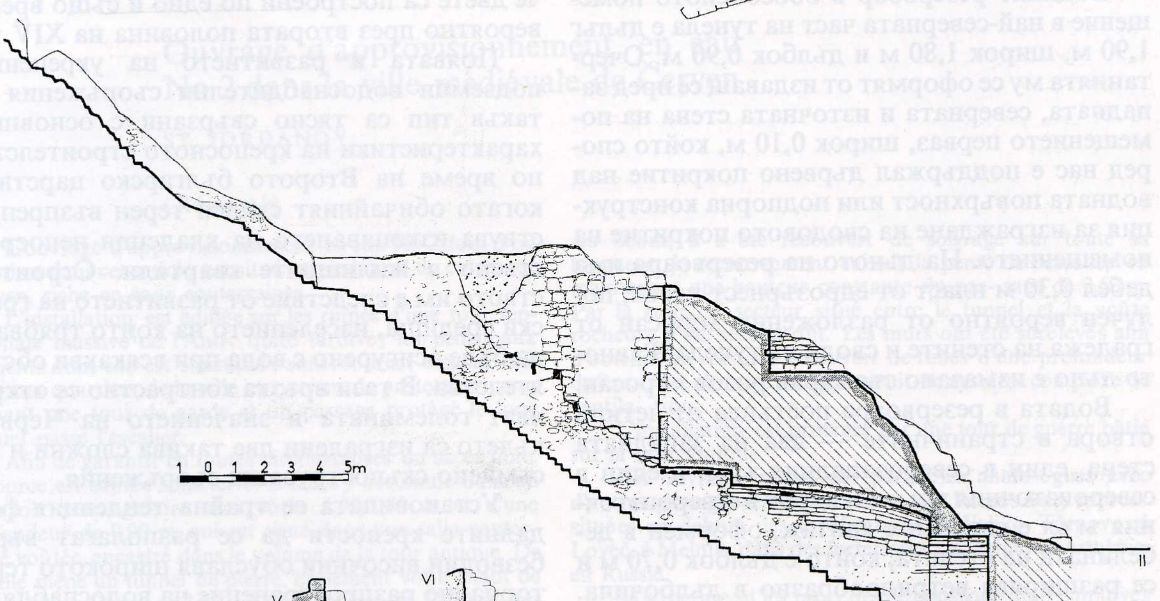

8

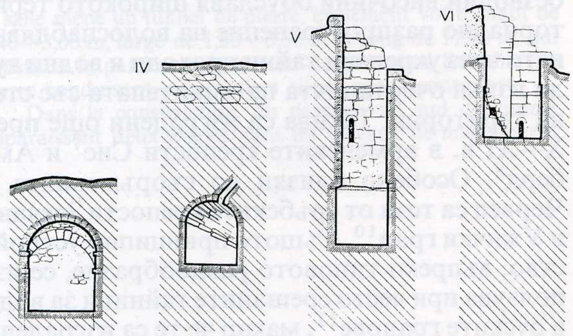

● *Обр. 6. Северен край на прохода. Fig. 6. Extrémité nord du passage*

● *Обр. 7. Северен край на прохода (разрез север—юг). Fig. 7. Extrémité nord du passage (coupe nord-sud)*

● *Обр. 8. Коридор и тунел на прохода (разрези изток—запад). Fig. 8. Corridor et tunnel du passage (coupes est-ouest)*

Вентилационният отвор по северната стена на коридора над входа на тунела е висок 0,80 м и широк 0,15 м, а на западната стена е с размери 0,40/0,28 м и е на височина 2,50 м над пода на коридора. Посоката на отдушниците, които и в дълбочина запазват четвъртитото си сечение подсказва, че те са свързани и имат отвори на повърхността.

Върху съвременния земен терен непосредствено над тунела се разкриха образуващи приблизително прав ъгъл еднолицеви стени, градени от ломени камъни и бял хоросан, със система от лицеви и скрити надлъжни и напречни сантрачи. Те според нас оформят вътрешно помещение на охранителна кула, подобна на кулите на южното водоснабдително съоръжение в Червен, на водоснабдителните проходи в Търново, Мелник и др. Средновековната кула се е изградила върху руините на късноантичната, но поради значителните разрушения на съоръжението в този участък дебелината на стените, очертанията и размерите ѝ не могат да бъдат установени. Няма данни и за връзката ѝ със скалния венец, разположен южно от нея.

По цялата дължина на прохода е изградена стълба, наложена от разположението на водоизточника под земята и от стръмнината на склона на рида. Тя е от каменни стъпала, широки средно 0,30 м, високи 0,20 м и с дължина, определена от ширината на прохода. Стъпалата са градени от различно големи продълговати квадрови камъни. Общият наклон на стълбата в тунела (12°) е по-малък от наклона ѝ в коридира (40°), като в най-ниската ѝ част има три водоравни площадки с дължина: южната 1,85 м, средната 2,75 м и северната 1,20—1,30 м. Непосредствено до резервоара има две по-големи стъпала, от които северното е високо 0,50 м и южното 0,40 м. Площадките и стъпалата в тунела са покрити с хоросанова замазка.

Водният резервоар в обособеното помещение в най-северната част на тунела е дълъг 1,90 м, широк 1,80 м и дълбок 0,90 м. Очертанията му се оформят от издаващ се пред западната, северната и източната стена на помещението перваз, широк 0,10 м, който според нас е поддържал дървено покритие над водната повърхност или подпорна конструкция за изграждане на сводовото покритие на помещението. На дъното на резервоара има дебел 0,30 м пласт от едрозърнест пясък, получен вероятно от разложения хоросан от градежа на стените и свода на тунела. Равното дъно е измазано със здрав розов хоросан.

Водата в резервоара постъпва от четири отвора в страничните — два на западната стена, един в северозападния ъгъл и един в североизточния ъгъл. Отворът в североизточния ъгъл е свързан с каптаж, оформен в дебелината на стената, който е дълбок 0,70 м и се разширява ветрилообразно в дълбочина. Поради запълването на каптажа и на резервоара с наноси, водата сега преминава и през фугите на стените. Дебитът ѝ не е голям и тя вероятно се е отклонила от средновековното водохващане.

Ясно изразените два строителни периода дават данни за обемно-пространственото развитие на съоръжението. През първия етап на съществуването си то е изцяло подземен проход в обема на късноантичната кула, покрит с гредоред и висок около 2,50 м. По цялата му дължина наклонът на покритието следва наклона на стълбата. По неизвестни причини по-късно е променена общата концепция на устройството му, като проходът в най-ниската и съответно най-уязвима част е засводен и е оставен само незначителен участък с гредоредно покритие. Южно от тунела проходът е оформен като дълбок коридор с керемиден покрив. През този период или са изградени допълнителни защитни стени към охранителната кула, които да пазят коридора или съоръжението явно пренебрегва мерките за сигурност вероятно заради необходимостта да бъде изградена по-съвършена вентилационна система. Възможно е за това да оказва влияние отдалечеността на Червен от активни военни огнища, особено през XIV в.

Намереният археологически материал, характерът на градежа и паралелите с други водоснабдителни обекти от такъв вид, отнасят северното градско водоснабдително съоръжение на Червен към времето на Второто българско царство (XII—XIV в.). Използуваните строителни похвати са инденТични с тези на намиращото се в южното подножие на червенския рид друго водоснабдително съоръжение, поради което считаме, че двете са построени по едно и също време, вероятно през втората половина на XIV в.

Появата и развитието на укрепените подземни водоснабдителни съоръжения от такъв тип са тясно свързани с основните характеристики на крепостното строителство по време на Второто българско царство[6], когато обичайният скален терен възпрепятствува изкопаването на кладенци непосредствено в жилищните квартали. Строителството им е следствие от развитието на градски средища, населението на които трябвало да бъде осигурено с вода при всякакви обстоятелства. В тази връзка контрастно се открояват големината и значението на Червен, където са изградени две такива сложни и несъмнено скъпоструващи съоръжения.

Установилата се трайна тенденция феодалните крепости да се разполагат върху безводни височини обуславя широкото териториално разпространение на водоснабдяването чрез укрепени тайни проходи и водни кули извън очертанията на защитената със стени територия. Такива са изградени още през X—XI в. в арменските крепости Сис[7] и Амберд[8]. Особено близки до съоръженията в Червен са тези от сръбските крепости Звечан[9] и Ужички град[10]. Същото принципно устройство, въпреки типовото разнообразие, се използува при често срещаните тайници за вода в руските градове[11], макар че те са изградени от дърво и се разпространяват в повечето случаи след XV в.

Разкритият човешки скелет в тунела подсказва възможността съоръжението да е прекратило дейността си по време на османското нашествие през 1388 г., след което и числеността на червенското население намалява рязко[12]. Известно потвърждение за сравнително бързото прекратяване на използването му е и отсъствието на ясен спомен за него сред местното население, в отличие от съоръжението в южното подножие.

[1] **В. Димова, Ст. Йорданов, Д. Иванов.** Водоснабдяването на средновековния град Червен. — МПК, 1984, № 4, 14—19..

[2] Съоръжението не е известно на К. Шкорпил, който съставя първата археолого-топографска скица на Червенската крепост. На нея е показано само съоръжението в южното подножие, проучено по-рано. Вж. **К. Шкорпил.** Опис на старините по течението на река Русенски Лом. С., 1914, с. 86.

[3] **В. Димова, Ст. Йорданов, Д. Иванов.** Цит. съч.; **Ат. Попов.** Укрепен водоснабдителен проход от Царевец до река Янтра. — МПК, 1985, № 3, 14—16; **К. Шкорпил.** План на старата българска столица Велико Търново. — ИБАД, I, 1910, 137—138; **Й. Чангова.** Средновековният Ловеч. — Векове, 1976, № 1, с. 31; **Б. Цветков.** Водоснабдяването на Мелнишката крепост. — Археология, XXII, 1980, № 2, с. 45.

[4] **В. Димова, Д. Иванов.** Ранни селища. Цитаделата до XII век. — В: Средновековният Червен, I. С., 1985, 18—27.

[5] **К. Шкорпил.** Опис на старините. . ., с. 95.

[6] **D. Cončev.** Traits caractéristiques dans la construction des forteresses bulgares et byzantines aux temps féodaux. — Bsl, XVI, No 2, 1955, p. 2.

[7] Веобщая история архитектуры. III. М.—Л., 1966, с. 279.

[8] Пак там, с. 228.

[9] **А. Дероко.** Средновековни градови у Србии, Црној гори и Македонии. Београд, 1950, с. 170.

[10] Пак там, с. 152.

[11] **Н. Фальковский.** История водоснабжения в России. М.—Л., 1947; **П. Раппопорт.** Из истории военно-инженерного искусства древней Руси. — МИА СССР, 31, с. 176; **В. Косточкин.** Крепость Иван-город. — МИА СССР, 31, 298—301.

[12] **С. Георгиева.** Средновековният Червен. Проблеми и проучвания. — ИАИ, XXX, 1972, с. 307.

Ouvrage d'approvisionnement en eau No 2 dans la ville médiévale de Červen

ST. JORDANOV

(Résumé)

L'ouvrage d'approvisionnement en eau No 2 dont il est question dans cet article, est situé au pied nord du coteau de Červen, riche en eaux souterraines.

L'installation est édifiée sur les ruines d'une tour septagonale massive de l'Antiquité tardive; les principaux éléments dont elle est constituée sont: source; escalier menant aux quartiers de la ville et système de protection comprenant une tour de garde et un passage protégé le long duquel passe l'escalier.

Afin de garantir en toutes circonstances un accès libre, la source est captée sous terre. L'eau s'y accumule dans un réservoir rectangulaire aux côtés 1,90/1,80 m et d'une profondeur de 0,90 m, qui est situé dans une salle souterraine voûtée, encastré dans le volume de la tour antique. De la salle mène un tunnel de pierre, égelement voûté, haut de 2,40—3,00 m, large de 1,90—3,30 m et long de 11,50 m, qui constitue la partie extrême nord du passage à l'escalier de pierre conduisant aux cartiers situés sur le contrefort.

Dans la construction du passage, au sud du tunnel apparaissent deux étapes dans les travaux de maçonnerie. Au début, il a été recouvert de solivage sur toute sa longueur, le recouvrement suivait la pente de l'escalier en maintenant une hauteur constante du passage de 2,50 m. Par la suite, le secteur situé entre le tunnel et la voûte rocheuse a été reconstruit. Les murs ont été surélevés afin d'obtenir un corridor recouvert de tuiles d'une profondeur de 8 m. C'est alors qu'on a construit un système complexe de ventilation.

L'installation est protégée par une tour de guerre bâtie sur la tour antique.

Cet ouvrage trouve des parallèles analogues avec d'autres passages secrets garantissant l'accès à des suurces situées en dehors des fortifications, à Veliko Tărnovo, à Loveč, à Melnik, dans des forteresses en Serbie, en Arménie, en Russie.

Sa structure et les procédés de construction employés sont identiques à ceux de l'ouvrage d'approvisionnement en eau situé au pied sud de la forteresse de Červen. Lex deux installations sont édifiées probablement durant la seconde moitié du XIVe siècle.

Анхиало — според данните на сфрагистиката

ИВАН ЙОРДАНОВ

Печатите (основен предмет на изследване на сфрагистиката) с отношение към историята на Анхиало са византийски[1] и според характера на своята информация се разпределят на две основни групи: а) печати с директна информация — върху които е изписано името на града, свързано с конкретни инструкции, намиращи се в него; б) печати с индиректна (косвена) информация — намерените в града. Те някога са скрепявали кореспонденция до неизвестен адресат, живеещ временно или постоянно в града. След комплекс от изследвания (като се имат предвид лицата, чиито печати са намерени в града, времето през което са писали и допълнителни сведения за града) тези адресати понякога излизат от своята анонимност.

I. Печати с името на Анхиало

Броят им е ограничен и по характера на институциите, които представят, са светски и църковни:

а) светски:

Представени са чрез моливдовулите на Андреа, протопапиас и императорски куратор на Анхиало (XI в.), обр. 1.

Л. Непълен кръстообразен монограм (Лоран, тип, V)[2]. В четирите полета на кръста е изписано: TW — ../Δ8- .W

Оп. 1.
..Δ P̲
..A, П Ā П
..S R, K 8 P A
T O P I A X Є
Λ O V

2.
...P
...П̲ A П
....K̲ 8 P A
....A X Є
..V

[᾿Αν]δρ-
[έα̣] (πρωτο)παπ-
[ία̣] (καὶ) β(ασιλικῷ) κουρά-
τορι ᾿Αχε-
λου

+ Θεοτόκε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ ᾿Ανδρέᾳ πρωτοπαπίᾳ καὶ βασιλικῷ κουράτορι ᾿Αγχιάλου.

Двата екземпляра са отпечатани чрез една и съща двойка матрици и произхождат от стратегията Преслав[3].

Собственикът на печата е Андреа, притежаващ почетната титла протопапиас[4] и длъжността императорски куратор[5], т.е. управител на императорско имение в Анхиало. В качеството си на такъв, същият е бил изпратил най-малкото две кореспонденции до стратегията Преслав. Какви са били причините за това и от какъв характер е била тази кореспонденция, е невъзможно да се отговори. Би могло само да се предположи времето, когато е била писана и съответно получена в Преслав. Ако се съди от датировката на моливдовулите, това е най-общо в XI в.

В колекциите на Дъмбъртън Оукс се съхраняват два моливдовула DO 47.2.39 и Fogg 3280 с името на Анастасий императорски протоспатарий при хрисотриклиниума и стратег на тема, от името на която са се запазили само две букви — АГ..... Издателите им са предположили, че това също би могло да се отнася до Анхиало/᾿Αγ [χιάλου][6]. Няколко неща смущават в това определение: не е известно от други източници, че през X—XI в. Анхиало е била стратегия; датировка на моливдовулите според техния общ вид и допълнителни знаци в полето под и над текста е най-общо в X в., но преди последната му третина, т.е. времето, когато градът е в пределите на българската държава.

Според мен би могло да се направи и друго попълване на липсващите букви с името на стратегията АГ..... = ᾿Αγ(αίου) [Πελάγ(ους)]. Отнася се до морска тема, създадена през IX в. и името на която фигурира във всички византийски тактики, включително и в Ескуриалската, т.е. до 975 г.[7]

б) църковни:

Градът е един от най-ранните християнски центрове. През VI в. е епископски център, а през VII е повишен в ранг на архиепископия. И наистина на Вселенския събор от 879 г. взима участие и архиепископът на Анхиало — Николай. След тази дата обаче името на Анхиало отсъствува от епархийските списъци, за да се появи отново едва в края на XI в.[8] Това навярно е във връзка със завоюването на града от българите и включването му в църковната структура на България.

До нас са достигнали ограничен брой печати на архиепископи на Анхиало, датирани през XI в.:

1. Никифор архиепископ на Ан-

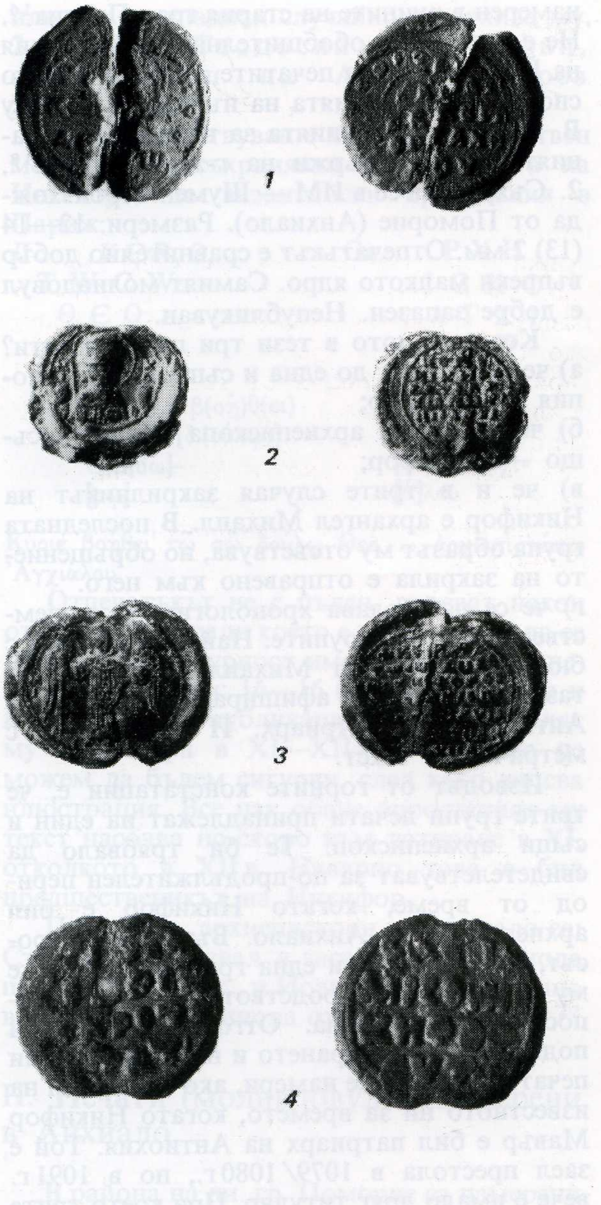

● *Табл. I. 1. Андреа, протопапиас и императорски куратор на Анхиало — втора половина на XI в.; 2. Никифор архиепископ на Анхиало преди 1080 г.; 3. Никифор архиепископ на Анхиало и племенник на патриарха на Антиохея (1080 г. — ?); 4. Никифор проедър на Анхиало след 1091 г. Tabl. I. 1. Andréa, protopapias et curateur d'empereur d'Anhialo, deuxième moitié du XIe s.; 2. Nicéphore, archevêque d'Anhialo, avant 1080; 3. Nicéphore, archevêque d'Anhialo et cousin du patriarche d'Antioche (1080 — ?); 4. Nicéphore, proèdre d'Anhialo — après 1091*

хиало през 70—80 г. на XI в.

Засвидетелстван е единствено чрез 3 групи негови модивдовули:

а) Никифор архиепископ на Анхиало преди 1080 г. Обр. 2.

Л. Бюст на архангел Михаил с криле и нимб, представен във фас. Облечен е в дивитисион, препасан с лорос. В дясната ръка държи скиптър, а в лявата кълбо, увенчано с кръст. От двете му страни е изписано: М/I — Х/А.

Оп. +	+
ΚЄR, Θ,	Κ(ύρι)ε β(οή)θ(ει)
ΝΙΚΗΦΟ	Νικηφό-
ΡΟΤΟΑΡ	ρο το ἀρ-
ΧΙЄΠΙCΚΟ	χιεπίσκο-
ΠΟCΑΓΧΙ	πος 'Αγχι-
ΑΛΟV	άλου

+ Κύριε βοήθει Νικηφόρῳ ἀρχιεπισκόπῳ 'Αγχιάλου.

Засвидетелстван е чрез един-единствен екземпляр от колекцията на Дъмбъртън Оукс (DO 58. 106. 5236). Намерен е в Истанбул преди 1957 г.[9] Размери: 16—16/12/3 мм, 3.71 г. Добър отпечатък и добре запазен модивдовул.

б) Никифор архиепископ на Анхиало и племенник на патриарха на Антиохия (1080—?). Обр. 3.

Л. Архангел Михаил с криле и нимб и владетелски инсигнии е представен прав във фас. От двете му страни е изписано: М/I—Х/А.

Оп. I.	2.
+ ΚЄR, Θ,	+ ΚЄR, Θ,
ΤWCWΔȢΛΟ	ΤWCWΔȢΛ.
ΝΙΚΗΦΟΡЄΙ	ΝΙΚΗΦΟΡ..
ΤWΑΡΧΙЄΠΙ	..ΑΡΧ.ЄΠ.
.ΚΟΠΟCΑΓΧΙΑ	CΚΟΠΟCΑΓΧΙΑ
...ΤWΤȢΑΝ	....WΤȢΑ.
ΤΙΟΧЄΙΑ	....

+ Κ(ύρι)ε β(οή)θ(ει)
τῷ σῷ δούλο
Νικηφόρει
τῷ ἀρχιεπί-
σκοπος 'Αγχιά-
[λου] τῷ τοῦ 'Αν-
τιοχεία(ς)

+ Κύριε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ Νικηφόρῳ ἀρχιεπισκόπῳ 'Αγχιάλου τῷ τοῦ 'Αντιοχείας.

Двата екземпляра са отпечатани чрез един и същи булотирион:

1. Съхранява се в колекцията на Дъмбъртън Оукс (DO 58. 106. 1389) и е намерен в Истанбул. Размери: 27—27/21/3 мм, 7.71 г. Добре центриран отпечатък, но текстът в лявата половина от опакото не е отчетлив. Публикуван е неколкократно[10].
2. Съхранява се в колекцията на НИМ — София. Намерен е бил на брега на морето срещу Созопол[11]. Размери: 19—24 (21) 2,5 мм. Отпечатъкът е непълен. Последният ред от текста на опакото е извън ядрото. И в този случай прави впечатление великолепната гравировка на образа на архангел Михаил. Моливдовулът се публикува за пръв път.

Първоиздателят на тази група печати отец В. Лоран прие, че архиепископът на Анхиало Никифор е бил племенник на патриарха на Антиохия със същото име, който е заел патриаршеския трон след 1079—1080 г. и чрез израза τῷ τοῦ 'Αντιοχείας е афиширал личността си[12] като родственик на един високопоставен в църковната йерархия прелат[13].

В последната публикация на този моливдовул се внасят някои корекции в четенето (в първите четири букви от 4-ия ред) и най-вече в коментара на текста. Издателите приемат, че Никифор е бил не племенник, а протеже (protegé), при това не на патриарха на Антиохия, а на епископа на някоя от Антиохиите в Кария, Писида или Исаврия[14]. Основание за това според тях е отсъствието на епитета μεγάλης към Антиохия.

В този извод според мен се крие известно противоречие. Едва ли един архиепископ, при това на автокефална архиепископия, би афиширал себе си с това, че е протеже на епископ на една от многото Антиохии. Очевидно е, че ще трябва да се върнем към интерпретацията на отец Лоран, още повече, че, както ще стане дума по-долу, тя добре се вписва в цялостната картина от групите печати на Никифор[15].

Известен факт е, че Никифор Мавър заема патриаршеския престол на Антиохия и целия Изток в 1079/1080 г. Но докога е продължило неговото патриаршестване, не се знае. Известно е само, че в 1091 г. вече не е патриарх[16].

в) Никифор проедър на Анхиало — след 1091 г. Обр. 4.

Л. 1.	2.
+	+
ΑΓΧΙΑΛ,	. . . ΑΛ,
Α,ЄΔΡΟΝ	.ЄΔΡΟΝ
WΠΡΟΤ.	.ΠΡΟΤΟ
CΤΑΤ,	.ΤΑΤ,
Оп.	
CΚЄΠ,	ЄΚCΠ,
M^{χ}ICONNI	M^{χ}ICONNI
.ΗΦΟΡ,	ΚΗΦΟΡ,
ΘVΤ,	ΘVΤ,

+	
'Αγχιάλ(ου)	σκέπ(οις)
(πρό)εδρον	Μιχ(αὴλ) σὸν Νι-
ὦ προτό-	κηφόρ(ον)
στατ(α)	θύτ(ην)

+ 'Αγχιάλου πρόεδρον ὦ πρωτόστατα, σκέποις, Μιχαὴλ σὸν Νικηφόρον θύτην.

Засвидетелстван е чрез 2 моливдовула, отпечатани чрез един и същи булотирион: 1. Съхранява се в НИМ — София. Размери: 15.5—17 (13) 2 мм. Добър отпечатък и добре запазен моливдовул. Сведенията са, че е намерен в руините на стария град Перник[16]. Не е включен в обобщителната публикация на Й. Юрукова за печатите от Перник[17], но според информацията на първоиздателя му В. Лоран — сведенията за него и илюстрацията му той държи на г-жа Юрукова[18]. 2. Съхранява се в ИМ — Шумен. Произхожда от Поморие (Анхиало). Размери: 12—14 (13) 2 мм. Отпечатъкът е сравнително добър въпреки малкото ядро. Самият моливдовул е добре запазен. Непубликуван.

Кое е общото в тези три групи печати?

а) че се отнасят до една и съща архиепископия — Анхиало;

б) че името на архиепископа е едно и също — Никифор;

в) че и в трите случая закрилникът на Никифор е архангел Михаил. В последната група образът му отсъствува, но обръщението на закрила е отправено към него.

г) че се наблюдава хронологическа приемственост между групите. Най-ранна е тази с бюст на архангел Михаил. Следвана от тази, при която е афиширано родството с Антиохийския патриарх. И последна е с метрическия текст.

Изводът от горните констатации е, че трите групи печати принадлежат на един и същи архиепископ. Те би трябвало да свидетелствуват за по-продължителен период от време, когато Никифор е бил архиепископ на Анхиало. Възниква въпросът, защо само при една група от печатите му е афиширано родството му с високопоставения роднина. Отговор, който би подпомогнал датирането и на самите групи печати, може да се намери, ако се върнем на известното ни за времето, когато Никифор Мавър е бил патриарх на Антиохия. Той е заел престола в 1079/1080 г., но в 1091 г. вече е имало друг титуляр. При което трите групи печати на Никифор, архиепископ на Анхиало, биха приели следната хронология: първата група преди 1080 г.; втората група след 1080, но преди 1091 г., и третата група след 1091 г.

Следователно Никифор е бил архиепископ на Анхиало от 70—90 г. на XI в.

Представените по-горе моливдовули очертават част от контактите на този анхиалски архиепископ. Той е писал (най-малкото 2 пъти) до столицата Константинопол, навярно в изпълнение на служебните си задължения или до свой родственик. Кореспонденцията му до Созопол навярно е била адресирана до местния архиерей или някой негов родственик или съмишленик, пребиваващ в този град през периода 1080—1090 г.[19] Моливдовулът, намерен в самия Анхиало, навярно е скрепявал някакъв документ, излязъл от канцеларията на архиепископа или пък е изпаднал случайно от архива му.

2. Теодор/Теодосий или Теофан, архиепископ на Анхиало през XI в.

Засвидетелстван е чрез един-единствен моливдовул, съхраняван в колекцията на Института за византийски проучвания в Париж.

Л. .KЄR, Θ,	Оп. .PXH
TWCW.	..ICKO
ΘЄO..	..AΓXI
..	.ΛOV
[+] K(ύρι) ε β(οή)θ(ει)	[ἀ]ρχη-
τῷ σῷ [δ(ούλῳ)]	[επ]ισκό-
Θεο[δώ]-	[πῳ] Ἀγχι-
[ρῳ]	[ά]λου

Κύριε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ Θεο.... ἀρχιεπισκόπῳ Ἀγχιάλου.

Отпечатъкът не е пълен, липсват някои от буквите, поради което е невъзможно да се прочете със сигурност името на този архиепископ. Размери: 16—16 (11?) мм. Липсва и илюстрация от публикацията му. Издателят му го датира в XI—XII в.[21], в което не можем да бъдем сигурни, след като липсва илюстрация. Все пак обаче опростеният му текст насочва по-скоро към датиране в XI, отколкото в XII в. Навярно това е бил предшественикът на Никифор.

През XII в. архиепископи на Анхиало са: Стефан, участвувал в заседание на Синода през 1166—1170 г., и Йоан — участник също в заседание на Синода от февруари 1197 г.[22]

II. Печати (моливдовули), намерени в Анхиало

В района на дн. гр. Поморие са намерени 18 византийски моливдовула. За някои от тях е посочено, че произхождат от местн. Палеокастро. По своята хронология те се разпределят на две основни групи: VIII—IX и XI—XII.

А. Печати от VIII—IX в.

1. Никита, хипат и императорски кандидат — края на VIII в. Обр. 5.

Л. Кръстообразен инвокативен монограм (Лоран, тип V), съдържащ инвокацията: Θ(εοτό)κε βοήθη. В четирите полета е изписано: TW — Δ8//ΛW — C8 = τῷ δούλῳ σου

Оп. NIKHT	Νικήτ-
AVΠATW	ᾳ ὑπάτῳ
.ꓭACIΛI.	[(καὶ)] βασιλι[κ]-
.KANΔI	[ῷ] κανδι-
ΔATW	δάτῳ

+ Θεοτόκε βοήθη τῷ δούλῳ σου Νικήτᾳ ὑπάτῳ καὶ βασιλικῷ κανδιδάτῳ.

Съхранява се в ИМ — Шумен. Размери: 29—30 (22) 6 мм. Добър отпечатък и добре запазен моливдовул.

Непубликуван.

Няма познати паралели.

Собственикът на печата е Никита хипат и заедно с това императорски кандидат. Датировката на моливдовула според неговата форма, иконография, палеография на някои от буквите и най-вече чрез изписаното в четирите полета на монограма τῷ δούλῳ σου би трябвало да е в последната четвърт на VIII в.[23] При тази констатация си задаваме въпроса, императорски кандидат втора почетна титла ли е или е ефективна длъжност. В края на VIII в. тя би могла да е ефективна длъжност[24].

2. Андроник протонотарий — втора половина на IX в. Обр. 6.

Л. Кръстообразен инвокативен монограм (Лоран, тип VIII). В четирите полета е изписано: TW—CW//Δ8—ΛW.

Оп.	
..Δ PO.	[Ἀν]δρο[ν(ί)]-
.WΠPO	[κ]ῳ πρω-
ṬONOT	τονοτ-
APIW	αρίῳ

+ Κύριε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ Ἀνδρονίκῳ πρωτονοταρίῳ.

Съхранява се в ИМ — Шумен. Размери: 24—26 (22) 3 мм. Добре запазен моливдовул, но отпечатъкът, особено от опаката страна е непълен.

Непубликуван.

Няма познати паралели.

Датировката на печата според цялостния му вид и палеография на някои от буквите (подчертаната В) е най-общо във втората половина на IX в. Собственикът на печата Андроник е изпълнявал длъжността протонотарий на императорската канцелария[25] и в това си качество, навярно в изпълнение на служебните си задължения е писал до административните власти в Анхиало.

Б. Печати от XI—XII в.:

Представени са според азбучния списък на личните имена на собствениците им:

3. Евфимия, частно лице — втора половина на XI в. Обр. 7.

Л. Бюстово изображение на св. Евфимия с нимб, мантия и мафорий, представена във фас. Ръцете ѝ са поставени пред гърдите в оранс. От двете ѝ страни е изписано във вертикални редове: Θ(ЄV) Φ — I/M/I/A = ῾Ο ἅ(γιος)? Εὐφιμία

Оп. +KЄR, Θ,	+ K(ύρι)ε β(οή)θ(ει)
THCHΔȢ	τῇ σῇ δού-
ΛHЄVΦV	λῃ Εὐφυ-
MƗA	μίᾳ

+ Κύριε βοήθει τῇ σῇ δούλῃ Εὐφημίᾳ.

Съхранява се в ИМ — Ямбол. Размери: 17,5—18 (14) 3 мм. Отпечатъкът е бил добре центриран, но все пак недостатъчно четлив.

Непубликуван.

Паралели: В Дъмбъртън Оукс в колекцията на Fogg Art Museum се съхранява друг моливдовул, отпечатан чрез същия булотирион[26].

Трудно е да се отговори на въпроса относно личността на собственичката на печата. Той е частен, но дали Евфимия е била светско лице или монахиня? Единствената известна църква с нейното име се е намирала в гр. Халкидон в Мала Азия[27]. Кореспонденцията на Евфимия е била получена в Анхиало най-общо във втората половина на XI в., като е възможно това да се прецизира в последната му четвърт. Не е ли възможно тя да е във връзка с пребиваващия в тези краища, по-точно заточен, митрополит на Халкедон — Леон[28].

4. Йоан Аарон, вест (60—70 г. на XI в.). Обр. 8.

Л. Бюст на св. Георги, представен като войн във фас. В дясната ръка държи копие на рамо, а в лявата щит. От двете му страни е изписано във вертикални редове: Θ/ Γ/ E/ W/ P — Γ/I / O/ C

Оп.

+ K Є R, Θ,	+ K(ύρι)ε β(οή)θ(ει)
I W A N N H	'Ιωάννῃ
R Є C T, T W	βέστ(ῃ) τῷ
A A P W N	'Ααρῶν
※	

+ Κύριε βοήθει 'Ιωάννῃ βέστῃ τῷ 'Ααρών.

Съхранява се в ИМ — Шумен. Размери: 25—25 (19) 4.1 мм. Добре центриран, но недостатъчно силен отпечатък. Добре запазен моливдовул.

Публикуван[29].

Няма познати паралели.

Собственикът на печата, вестът Йоан Аарон, е неизвестен от други източници представител на фамилията Аарони и внук на последния български цар Иван Владислав (1016—1018).

5. Константин Сиропул, спатарокандидат и комеркиарий на Девелт — втора половина на XI в. Обр. 9.

Л.	Оп.
Л...O N	S K O M Є.
..A N T	K H A P.Δ Є
..A Θ A.	..Λ T, O..
...ΔΔ	....Λ,
—∴—	
[+K]ον-	(καὶ) κομε[ρ]-
[στ]αντ(ῖνος)	κηάρ[ι](ος)] Δε-
[σπ]αθα[ρ(ο)]-	[βε]λτ(οῦ) ὁ [Συ]-
[καν]δ(ι)δ(ᾶτος)	[ροπού]λ(ος)

+ Κωνσταντῖνος σπαθαροκανδιδᾶτος καὶ κομμερκιάριος Δεβελτοῦ ὁ Συροπούλος.

Съхранява се в ГМ — Поморие. Размери: 22,5—22,5 (20?) 3 мм. Несполучлив отпечатък. Доста от буквите не са отпечатани.

Непубликуван.

Паралели: Други 2 моливдовула, отпечатани чрез същия булотирион и чрез които попълваме липсващите от нашия екземпляр букви, са намерени в Силистра[30].

Собственикът на печата Константин Сиропул е притежавал титлата спатарокандидат и длъжността комеркиарий на Девелт[31]. Не е известен от други източници.

6. Леон, дисипат и вестиарий — трета четвърт на XI в. Обр. 10.

Л. Бюст на св. Георги, представен като войн във фас. В дясната ръка държи копие на рамо, а в лявата придържа щит.

Оп. K Є R, Θ,	K(ύρι)ε β(οή)θ(ει)
Λ Є O N T.	Λέοντ[ι]
Δ V C V Π, T	δυσυπ(ά)τ-
. . . . . .	[ῳ (καὶ) βεστ]-
. . . . .	[ιαρίῳ]

+ Κύριε βοήθει Λέοντι δισυπάτῳ καὶ βεστιαρίῳ.

Съхранява се в ИМ — Шумен. Размери: 14—16 (над 14) 4 мм. Поради малкото ядро части от изображението и текста не са отпечатани.

Непубликуван.

Паралели: В Дъмбъртън Оукс колекцията на Fogg Art Museum се съхранява друг моливдовул, отпечатан чрез същия булотирион[32]. Чрез него попълваме и липсващите от нашия екземпляр букви.

Собственикът на печата е Леон, притежаващ титлата дисипат[33] и длъжността вестиарий. Кореспонденцията му е получена в Анхиало през третата четвърт на XI в.

7. Михаил, частно лице — втора половина на XI в. Обр. 11.

Л. Архангел Михаил с нимб, криле и владетелски инсигнии е представен прав във фас. Отдясно на изображението се вижда част от надписа $A^{X}P$.

Оп. C O N...	Σὸν [ὁμώ]-
.V M I N A P X	[ν]υμιν ἀρχ(ι)-
.T P A T H Γ.	[σ]τράτηγ[ε]
C K Є Π O.	σκέπο[ι(ς)]

+ Σὸν ὁμώνυμον, 'Αρχιστράτηγε, σκέποις.

Съхранява се в ИМ — Ямбол. Размери: 17—17,1 (над 18) 3 мм. Поради факта, че ядрото е било по-малко от матриците, отпечатъкът не е пълен.

Непубликуван.

Няма познати паралели.

8. Михаил Агиотеодорит, частно лице — втора половина на XIIв.

	+ Обр. 12.
+	
Л. СФРА	Σφρα-
ΓΙCMI	γὶς Μι-
ΧΑΗ.	χαὴ[λ]
Оп. ΤȢΑ	τοῦ 'Α-
ΓΙΟΘЄΟ	γιοθεο-
ΔWPI	δωρί-
ΤΟV	του

+ Σφραγὶς Μιχαὴλ τοῦ 'Αγιοθεωδωρίτου.

Частно притежание на колекционер от Бургас. Гипсова отливка от същия ми бе предоставена от г-н Иван Карайотов от същия град. Отпечатъкът е бил добър и самият моливдовул е добре съхранен.

Непубликуван.

Паралели: В Дъмбъртън Оукс в колекциите на Fogg Art Museum и на самия DO се съхраняват други два моливдовула от същия вид, но отпечатани чрез друг булотирион, тъй като имат друго разположение на буквите[34].

Собственикът на печата, придружавал кореспонденция до Анхиало, е Михаил Агиотеодорит. Датировката на моливдовула е най-общо в XIIв. От различни наративни източници, а също и сфрагистични паметници е известна личност с тези имена. За разлика от другите случаи този път съм затруднен от изобилната информация и многобройните изследвания за личността му предвид ограниченото място, което мога да му отделя в това изследване.

Ето накратко кариерата на Михаил Агиотеодорит[35]: Обучението му в граматиката, стихосложение и ораторско изкуство е било в двореца. От сведенията на някои негови съвременници се остава с убеждението, че това е ставало под непосредственото ръководство на императора Мануил I Комнин (1143—1180). Започнал е кариерата си като императорски секретар. В най-ранните документи, под които стои подписът му (от 1158 г.), той е ἐπὶ τοῦ κανικλείου. Навярно тази си длъжност е запазил до 1166г., откогато е вече логотет на дрома и заедно с това орфанотроф. Логотет на дрома е бил най-малкото до 1173г. Титлата му по това време е протонобелисимо-ипертат.

На Михаил Агиотеодорит не са били чужди и литературни увлечения. Той е покровителствувал Евстатий Солунски, Константин Манасий, Георги Антиохит и др. Запазени са значителен брой техни писма, адресирани до Михаил Агиотеодорит. Ръководел е провеждащите се пред императора състезания на млади ритори. Самият той е пишел стихове. Във Венецианския ръкопис са запазени стихове от енколпий на Михаил Агиотеодорит, където е посочено и другото му име — Алусиан[36].

Според сведението на Евстатий Солунски Михаил Агиотеодорит е починал непосредствено преди 1185г.[37]

С името на Михаил Агиотеодорит са известни и две групи моливдовули: при първата той е ἐπὶ τοῦ κανικλείου[38], а при втората — логотет на дрома[39].

Върху моливдовула от Анхиало отсъствуват както титла, така и длъжност. Това затруднява конкретната му датировка. А въпросите в подобни случаи са кога и до кого в Анхиало е писал. Теоретично моливдовулът на Михаил Агиотеодорит би могъл да предхожда горните две групи, т.е. да е преди 1158г., или пък да е след тях, т.е. след 1173г. Но също така не е изключено да е бил ползуван паралелно с тях. Още повече, че в случая се отнася до един не ординарен византийски сановник, а до литератор и меценат, който в кореспонденцията си до своите литературни събратя не е било необходимо да се подписва с титлите си и длъжностите си. В тази насока на разсъжденията не е изключено в Анхиало да се е намирал някой негов литературен събрат или друг близък човек, до когото Михаил Агиотеодорит е скрепявал писмата си с частния си печат[40].

9. Михаил Каматир, частно лице — XIIв. Обр. 13.

Л. Бюстово изображение на Богородица с нимб, мантия и мафорий, представена във фас. На гърдите си носи медальон с лика на Младенеца. Ръцете ѝ са вдигнати в оранс. От двете ѝ страни са изписани титулите: $\overline{\mathrm{MP}}$—$\overline{\Theta\mathrm{V}}$.

Оп. +	+
СФРАГІС	Σφραγὶς
ΜΙΧΑΗΛ	Μιχαὴλ
ΚΑΜΑΤΗ	Καματη-
ΡΟVΠΡΟC	ροῦ πρὸς
ΓЄΝ8C	γένους

+ Σφραγὶς Μιχαὴλ Καματηροῦ πρὸς γένους.

Съхранява се в АИМ — София. Размери: 26—27 (26) 3 мм. Добър отпечатък и добре запазен моливдовул.

Непубликуван.

Няма познати паралели.

От сфрагистичните паметници и някои наративни източници са познати личност или личности със същите имена от XI до XIIв. Това налага тяхното хронологическо подреждане.

Моливдовулите на Михаил Каматир се разпределят в 8 групи:

1. Л. Бюстов образ на архангел Михаил с владетелски инсигнии.
Оп. МІХАНΛ/ А, СПАΘАР/ SRACIΛH/ КОС-NOTΛ/ PHOCOK,/ MATЄ̲P = Μιχαὴλ (πρωτο)-σπαθάρ(ιος) (καὶ) βασιληκὸς νοτάρηος ὁ Κ(α)ματερ-(ιός)[41].

Датира се най-общо в XI в.

2. Л. Както по-горе.

Оп. .PXI/ CTPATIΓ,/ TȢ . . ROHΘ,/ MI-XAHΛ/ TWKAMA/ THPW = [᾿Α]ρχιστράτιγ(ος) τοῦ [Κ(υρί)ου] βοήθ(ει) Μιχαὴλ τῷ Καματηρῷ[42]. Датира се в XI в. и е възможно да се конкретизира към края му.

3. Л. Богородица от типа Влахернитиса, представена права във фас.

Оп. + KЄR, Θ,/ MI ΠPI KPI/ .ЄΠIT8IΠ-ΠO/ . K, XAPT/ TWЄVAΓW/ .KWTWKA/ .AT . . W = + Κ(ύρι)ε β(οή)θ(ει) Μι(χαὴλ) π(ατ)ρι(κίῳ) κρι[τ(ῇ)] ἐπὶ τοῦ ἱππο[δ(ρόμου)] κ(αὶ) χαρτ-(ουλαρίῳ) τῶ(ν) εὐαγῶ(ν) [ο]ἴκω(ν) τῷ Κα[μ]ατηρῷ. Датира се в третата четвърт на XI в.[43]

4. Л. Св. Йоан Предтеча прав в цял ръст, представен във фас.

Оп. + KЄR, Θ,/ MIXAHΛ/ TOKAMA/ TI-PO = + Κ(ύρι)ε β(οή)θ(ει) Μιχαὴλ τõ Καματιρõ[44]. Датира се в края на XI в.

5. Л. Военен светец е представен прав във фас.

Оп. + / KЄR, Θ,/ MIXAHΛ . . . ./ MAT/ P. = + Κ(ύρι)ε β(οή)θ(ει) Μιχαὴλ [τῷ Κα]ματ(η)ρ[ῷ][45]. Датира се в края на XI в.

6. Л. Богородица от типа Влахернитиса, представена права във фас.

Оп. + / TONKAMA/ THPONMI/ XAHΛC-KЄ/ ΠOICKOPH = Τὸν Καματηρὸν Μιχαὴλ σκέποις, Κόρη[46]. Датира се най-общо в XII в.

7. Л. ΠPAΞIC/ CΦPAΓIΞW/ MIXAHΛTAC/ ЄΓΓPAΦȢ = Πράξις σφραγίξω Μιχαὴλ τὰς ἐγγράφου(ς).

Оп. T8KAMA/ THP8ΠPW/ TONWRЄΛ/ ICIMOV = τοῦ Καματηροῦ πρωτονωβελισίμου[47]. Датира се в третата четвърт на XII в.

8. Л. + CΦPAΓIC/ CЄRACTOV/ TOVΠPW/ TONOTA/ PIOV = + Σφραγὶς σεβαστοῦ τοῦ πρωτονοταρίου.

Оп. MIXAHΛ/ ΠΛЄRPH/ KAMATH/ PWNЄK/ ΓЄN8C = Μιχαὴλ πλεβρη Καματηρὼν ἐκ γένους[48]. Датира се най-общо във втората половина на XII в.

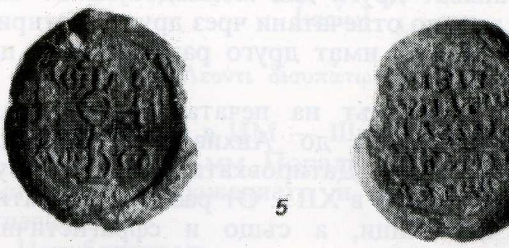

5

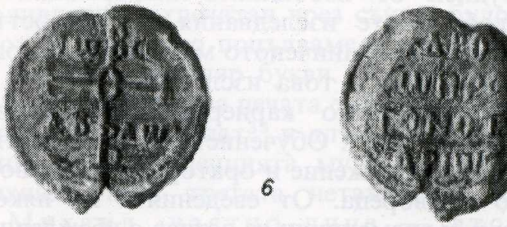

6

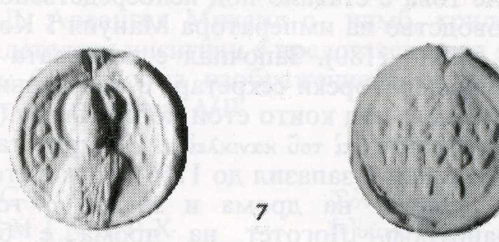

7

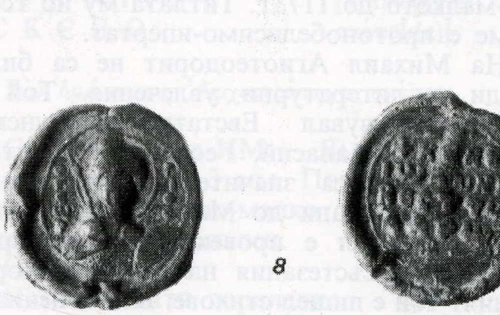

8

II

• *Табл. II. 5. Никита, хипат и кандидат — края на VIII в.; 6. Андроник протонотарий — втората половина на IX в.; 7. Евтимия, частно лице — втората половина на XI в.; 8. Йоан Аарон, вест — 60—70 г. на XI в.; 9. Константин Сиропул, спатарокандидат и комеркиарий на Девелт — втората половина на XI в.; 10. Леон, дисипат и вестиарий — трета четвърт на XI в.; 11. Михаил, частно лице — втора половина на XI в.; 12. Михаил Агиотеодорит, частно лице — втора половина на XII в.; 13. Михаил Каматир, частно лице — XII в.; 14. Михаил Липарит, проедър — последна четвърт на XI в.; 15. Никифор Мистик — XII в.; 16. Никифор Хрисоцифуди, куропалат — края на XI в.; 17. Теодор Добромир, вестарх — трета четвърт на XI в.; 18. Теодул Синадин, частно лице — края на XI в.; 19. Христофор, протосингел и митрополит на Дрalgстър — 80-те г. на XI в.; 20. Неизвестен (Михаил?) архиепископ на Месемврия — втора половина на XI в.; 21. Анонимен печат — втора половина на XI в. Tabl. II. 5. Nikita, hippat et candidat — fin du VIIIe s.; 6. Andronic protonotaire — deuxième moitié du XIe s.; 7. Ephimie, personne privée — deuxième moitié du XIe s.; 8. Jean Aaron, veste — les années 60—70 du XIe s.; 9. Constantin Syropoul, spatharocandidat et commerciaire du Develt — deuxième moitié du XIe s.; 10. Léon, dissipate et vestiaire — troisième quart du XIe s.; 11. Michel, personne privée — deuxième moitié du XIe s.; 12. Michel Aghiothéodorite, personne privée — deuxième moitié du XIIe s.; 13. Michel Camatir, personne privée — XIIe s.; 14. Michel Lyparite, proèdre — dernier quart du XIe s.; 15. Nicéphore Mystique — XIIe s.; 16. Nicéphore Chrissocifoudi, curopalate — fin du XIe s.; 17. Théodore Dobromir — vestarque — troisième quart du XIe s.; 18. Théodul Synadin, personne privée — fin du XIe s.; 19. Christophore, protosyncelle et métropolite de Drăstăr — les années 80 du XIe s.; 20. Inconnu (Michel?) archevêque de Mesemvrie — deuxième moitié du XIe s.; 21. Sceau anonyme — deuxiéme moitié du XIe s.*

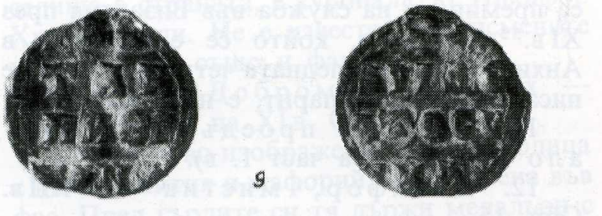

9

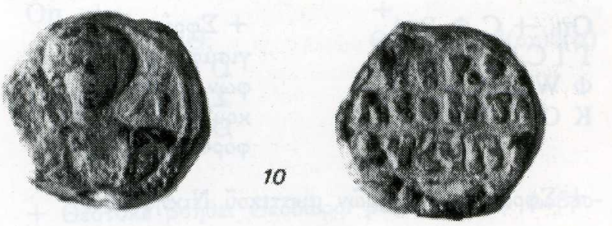

10

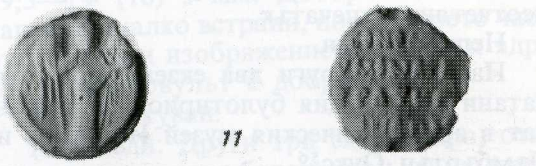

11

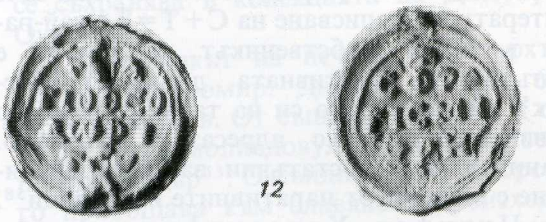

12

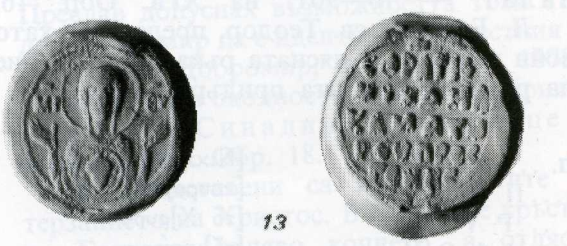

13

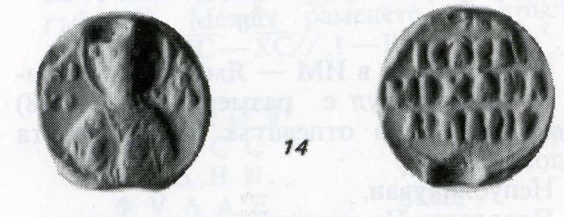

14

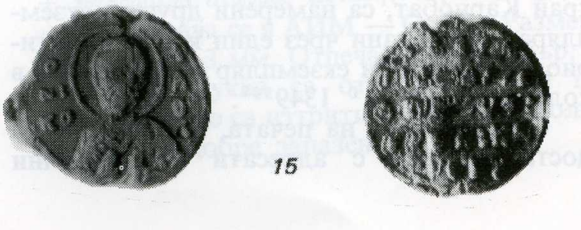

15

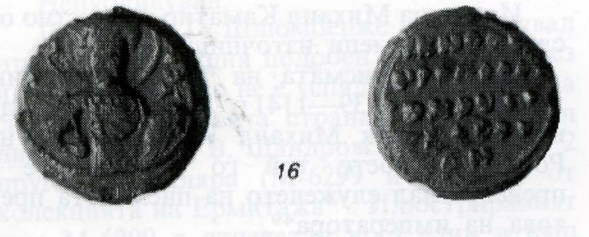

16

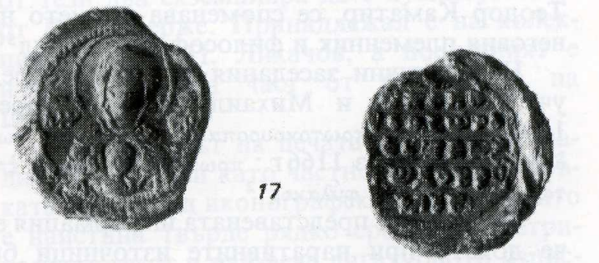

17

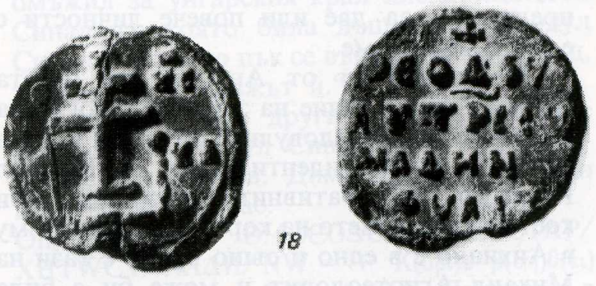

18

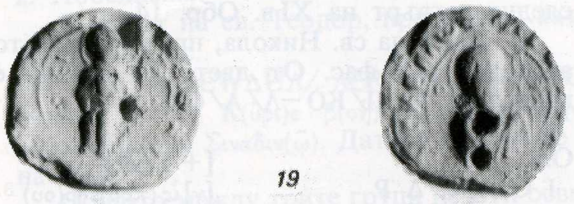

19

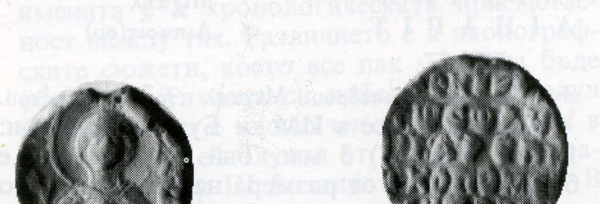

20

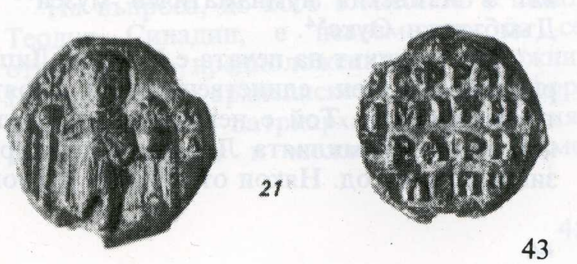

21

Името на Михаил Каматир е известно от следните писмени източници:

Едно от писмата на Михаил Италик, датирано в 1139—1141 г. е адресирано до неговия ученик Михаил Каматир, син на Роман, в което той го упреква, че е пренебрегнал служенето на писмената пред това на императора[49].

В писмо на Йоан Цец, датирано през 40-те г. на XII в. и адресирано до севаста Теодор Каматир, се споменава и името на неговия племенник и философ — Михаил[50].

На различни заседания на Синода сред участниците е и Михаил Каматир: през 1157 г. той е: πρωτοκουροπαλάτης καὶ ἐπὶ τῶν δεήσεων[51], а през 1166 г.: πρωτονωβελίσσιμος ἐπὶ τῶν δεήσεων καὶ φύλακος[52].

Изводът от представената информация е, че докато при наративните източници би могло да се допусне, че се отнася до една и съща личност, като са отразени различни етапи от живота и кариерата ѝ, то при сфрагистичните паметници би могло да се предполага за две или повече личности с едно и също име.

Моливдовулът от Анхиало по своята форма и съдържание на текста би могъл да се свърже с моливдовулите от седма и осма група и да се идентифицира с Михаил Каматир от наративните източници, при което получаването на кореспонденцията му в Анхиало е в едно и също време с тази на Михаил Агиотеодорит и може би е била отправена до един и същи получател.

10. Михаил Липарит, проедър — последна четвърт на XI в. Обр. 14.

Л. Бюст на св. Никола, представен като архиерей във фас. От двете му страни е изписано: Θ/ NI/ KO –Λ/ A/ OC

Оп.	[+ Σφρα]-
. I C A, Є Δ P	[γ] ὶς (προ)έδρ(ου)
M I X A H Λ	Μιχαὴλ
Λ I Π A P I T	Λιπαρίτ(ου)
— · —	

+ Σφραγὶς προέδρου Μιχαὴλ τοῦ Λιπαρίτου.

Съхранява се в ИМ — Бургас. Размери: 17—17 (над 17) 3 мм. Тъй като ядрото е било по-малко от размера на матриците, то отпечатъкът е непълен. Самият моливдовул е добре запазен.

Непубликуван.

Паралели: Други два екземпляра, отпечатани чрез същия булотирион се съхраняват в Атинския нумизматичен музей[53] и Дъмбъртън Оукс[54].

Собственикът на печата е Михаил Липарит, представен единствено чрез своята титла проедър. Той е неизвестен от други източници. Фамилията Липарити е от грузински произход. Някои от нейните членове са преминали на служба във Византия през XI в.[55] До кого, който се е намирал в Анхиало, през последната четвърт на XI в., е писал Михаил Липарит, е неизвестно.

11. Никифор проедър на Анхиало (вж. първата част 1. в).

12. Никифор, мистик — XII в. Обр. 15.

Л. Бюст на св. Никола, представен като архиерей във фас. От двете му страни е изписано: Θ/NI/KO — Λ/A/O/C

Оп. + C Φ P A	+ Σφρά-
Γ I C M A Γ P A	γισμα γρα-
Φ W N M V Ͳ I	φῶν μυστι-
K O V N I K H	κοῦ Νικη-
Φ O P ȣ	φόρου

+ Σφράγισμα γραφῶν μυστικοῦ Νικηφόρου.

Съхранява се в ГМ — Поморие. Размери: 25—27 (?) 3 мм. Добре центриран, но неотчетлив отпечатък.

Непубликуван.

Паралели: Други два екземпляра, отпечатани чрез същия булотирион се съхраняват в археологическия музей Истанбул и в Дъмбъртън Оукс[56].

Датировката на моливдовула според неговата иконография, текст и най-вече литературно изписване на C+T=Ͳ е най-рано в XII в. Собственикът на печата е изпълнявал ефективната длъжност мистик[57]. В качеството си на такъв е писал до неизвестен за нас адресат в Анхиало. Данните са недостатъчни за идентифициране с личност от наративните източници[58].

13. Никифор Хрисоцифуди, куропалат — 70—90 г. на XI в. Обр. 16.

Л. Бюст на св. Теодор, представен като войн във фас. В дясната ръка държи копие на рамо, а в лявата придържа щит.

Оп. . . . . Φ O P	[Νικη]φόρ(ῳ)
. . . . Π A Λ A T	[κουρο]παλάτ(ῃ)
. . . P V C O	[τῷ Χ]ρυσο-
. . I Φ O V	[τζ]ιφού-
Δ H	δῃ

Съхранява се в ИМ — Ямбол. Половинка от моливдовул с размери: 12—23 (18) 3 мм. Отчетлив отпечатък на запазената половинка.

Непубликуван.

Паралели: На различни места в страната: Преслав, Силистра и Крумово градище край Карнобат, са намерени други 3 екземпляра, отпечатани чрез един и същ булотирион[59]. Четвърти екземпляр се съхранява в колекция Shaw n⁰ 1349[59a].

Собственикът на печата, кореспондирал доста активно с адресати от различни селища в страната, е куропалатът Никифор Хрисоцифуди. Не е известен от писмените източници, а също и фамилията му.

14. Теодор Добромир, вестарх — трета четвърт на XI в. Обр. 17.

Л. Бюстово изображение на Богородица с нимб, мантия и мафорий, представена във фас. Пред гърдите си тя държи медальон с лика на Младенеца. От двете ѝ страни са изписани титулите: M̄-P̄—Θ̄V̄.

Оп. +	+
Θ K Є R, Θ,	Θ(εοτό)κε β(οή)θ(ει)
Θ Є O Δ W P O	Θεοδώρο
R Є C T A P X	βεστάρχ(η)
T W Δ O R P O	τῷ Δοβρο-
M I P,	μιρ(ῷ)

+ Θεοτόκε βοήθει Θεοδώρῳ βεστάρχῃ τῷ Δοβρομηρῷ.

Съхранява се в ИМ — Шумен. Размери: 19,5—19 (16) 3 мм. Добър отпечатък, но направен малко встрани, поради което части от надписа и изображението са извън ядрото. Моливдовулът е добре запазен.

Непубликуван.

Паралели: Други три екземпляра, отпечатани чрез същия булотирион, са намерени в стратегията Преслав[60]. Един 4 екземпляр се съхранява в колекцията на Дъмбъртън Оукс[61].

Собственикът на печата е вестархът[62] Теодор Добромир. Датира се през 60—70-те г. на XI в. От същия е известна и една друга група моливдовули, при които вече е протопроедър[63]. Очевидно името Добромир го приобщава към славянски произход. В публикацията на печатите от стратегията Преслав допуснах възможността този Теодор Добромир да е идентичен с известния от хрониките Добромир, който през 1078 г. обявил бунт в околностите на Месембрия[64].

15. Теодул Синадин, частно лице — края на XI в. Обр. 18.

Л. Представени са инструментите на терзанието на Христос. В средата е кръстът на Голгота, отляво копието, а отдясно гъбата[65]. Между раменете на кръста е изписано: ĪC̄—X̄C̄//.I—KA.

Оп. +	+
Θ Є O Δ O V	Θεοδού-
Λ 8 T P C C V	λου στ(αυ)ρ(ὸ)ς Συ
N A Δ H N.	ναδην[οῦ]
Φ V Λ A Ξ	φύλαξ

+ Θεοδούλου σταυρὸς Συναδηνοῦ φύλαξ.

Съхранява се в АИМ — София. Размери: 22—23 (19?) 3 мм. Отпечатъкът е добър, но не всички букви са отпечатани или пък допълнително са изтрити. Като цяло моливдовулът е добре запазен.

Непубликуван.

Паралели: Г. Шлюмберже е публикувал от своята колекция подобен екземпляр, без илюстрация, като не е успял да разшифрова сюжета от лицевата страна и не е разчел личното име[66]. В. Шандровска публикува 2 други екземпляра (М-6299 и М-6283) от колекцията на Ермитажа[67]. Илюстрираният там М-6299 е отпечатан чрез един и същ булотирион с нашия. Не е изключено един от тези два екземпляра да е публикуваният от Шлюмберже. Принадлежал е на колекцията на Н. П. Лихачов, а последният е изкупил голяма част от колекцията на Шлюмберже.

Собственикът на печата е Теодул Синадин, представен като частно лице. Датировката му според иконографския сюжет, който е наистина твърде рядко срещан[68], метрическият текст и най-вече лигатурното изписване C+T=Ϛ е най-рано в края на XI в.[69]

В продължителя на Скилица е съобщена личност с тези имена: 1080 г.: „Императорът омъжил за унгарския крал племенницата си Синадина, която била дъщеря на Теодул Синадин и която пък се върнала в Цариград, когато умрял мъжът ѝ.“[70]

Известни са и други 2 групи печати с имената на Теодул Синадин:

1. Вестарх: Л. Св. Димитър е представен като войн във фас.

Оп. +KЄR, Θ,/ΘЄOΔȢΛ/ RЄCTAP/XHTWCV/NAΔH/NW = + K(ύρι)ε β(οή)θ(ει) Θεοδούλῳ βεστάρχῃ τῷ Συναδηνῷ[71]. Датира се в 70-те г. на XI в.

2. Нобелисим:

Л. Бюст на св. Теодор, представен като войн във фас.

Оп. KЄR, Θ,/.ЄWΔȢΛ/. ΛЄRЄΛIC/. MOTWCI/NAΔIN = + K(ύρι)ε β(οή)θ(ει) [Θ]εωδούλ[ῳ] νωβελισ[ί]μο τῷ Σιναδιν(ῷ). Датира се в 80-те г. на XI в.[72]

Общото между трите групи печати освен имената е и хронологическата приемственост между тях. Различието е в иконографските сюжети, което все пак може да бъде обяснено. Титлата си нобелисим[73] Теодул Синадин, ако е идентичен със съобщения в Скилица, ще е получил от своя зет императора Никифор III Вотаниат (1078—1081). В последната група печати, която се датира към края на XI в., той ще се е оттеглил от политическия живот и навярно по тази причина не е изписал никаква титла или длъжност, търсейки закрилата на кръста.

На въпроса, до кого в Анхиало е писал Теодул Синадин, е невъзможно да се отговори, но предположения са възможни. По това време архиепископ тук е Никифор, племенник на патриарха на Антиохия. Интересен факт и може би не е само съвпадение, че в Продължителя на Скилица за годината 1080 е посочено: „А понеже умрял и антиохийският патриарх, императорът назначил на негово място някой си Никифор, който носел прякора Мавър“[74], и по-надолу е цитираният в началото пасаж за Теодул Синадин.

16. Христофор, протосингел и митрополит на Дръстър — 80-те г. на XI в. Обр. 19.

Л. Богородица с нимб, мантия и мафорий е представена седнала върху трон с ниско облегало. Държи пред гърдите си медальон с лика на Младенеца. От двете ѝ страни са изписани титулите M̄P̄—Θ̄V̄. Цялото изображение е обрамчено с два зърнчести кръга, между които е изписано: .. Є R, Θ, X..C..Φ O P, M^{τ}P O.

Оп. Бюст на св. Симеон Богоприемник с нимб и мантия, представен във фас. Главата му е полуобърната наляво, където държи Младенеца, повит в пелени. Над главата на Христос се вижда малък нимб. От двете страни на изображението е изписано във вертикални редове: Θ/C/V—M/ЄW/N. По същия начин, както по-горе, цялото изображение е обрамчено с два зърнчести кръга, между които е изписано: . P I C......V Γ K Є Λ Λ W.

Съединени и допълнени, двата надписа предлагат следния текст: [+ Θ(εοτό)κ]ε β(οή)θ(ει) X[ρυ]σ[το]φόρ(ῳ) μ(η)τρο(πολίτῃ) [Δ]ρίσ[τρας (καὶ) (πρωτο)σ]υγκέλλῳ.

Съхранява се в ИМ — Бургас. Размери: 19—22 (22?) 2 мм. Ядрото е било по-малко от печата, поради което най-вече части от кръговия надпис не са отпечатани. Моливдовулът е пробит на две места и навярно носен като медальон.

Публикуван[75].

Паралели: Други 3 екземпляра, единият намерен в Преслав[76] и двата в Силистра[77], са отпечатани чрез същия булотирион.

Собственикът на печата е Христофор, протосингел и митрополит на Дръстър. Датировката му е най-общо в последните десетилетия на XI в. На заседание на Синода от 20 и 21 март 1082 г., на което е била разисквана ереста на Йоан Итал е присъствувал и дръстърският митрополит — Христофор.

От съвпадението в датироката на печата и заседанието на Синода има реални основания да се приеме, че се отнася до едно и също лице. Различието е единствено в титлата му протосингел, която или е била пропусната от протоколчика на заседанието, или Христофор е бил удостоен с нея след 1082 г.

На евентуалния въпрос, до кого в Анхиало през 80-те г. на XI в. е писал митрополитът на Дръстър, е като че ли възможно да се отвори. Навярно на своя анхиалски колега — Никифор, племенник на антиохийския патриарх.

17. Неизвестен архиепископ на Месембрия от втората половина на XI в. Обр. 20.

Л. Бюстово изображение на Богородица с нимб, мантия и мафорий, представена във фас. На гърдите си носи медальон с лика на Младенеца. Ръцете ѝ са вдигнати встрани, горе в оранс. Над тях са изписани титулите: M̄P̄—Θ̄V̄.

Оп. +Θ K Є R, Θ,
T W C W Δ Ȣ
. I, A P Є Π I
C K O Π O M Є
C H M R P I
. C

+ Θ(εοτό)κε β(οή)θ(ει)
τῷ σῷ δού(λῳ)
[M]ι(χαηλ) ἀρ(χι)επι-
σκόπο Με-
σημβρί-
[α]ς

+ Θεοτόκε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ Μιχαὴλ ἀρχιεπισκόπῳ Μεσημβρίας.

Съхранява се в ГМ — Поморие. Размери: 18—21 (над 20) 3 мм. Добър отпечатък, но периферията на моливдовула като че ли е била отрязана или пък ядрото е имало такава форма, очевидно е по-малко от диаметъра на матрицата. По тази причина някои от буквите са извън моливдовула. Това затруднява и четенето. Проблемът е всъщност с третия ред от текста. Там би трябвало да е изписано името на собственика на печата и началото на длъжността му. Възможни са най-малко две предположения за попълване на липсващите букви. Изходна точка е длъжността. Дали се отнася до архиепископ или епископ. Второто допускане за Месемврия би трябвало да се изключи. Тогава е допустимо името да е съставено от две букви. I. -[M]ι(χαὴλ).

Непубликуван.

Няма познати паралели.

Датировката на моливдовула е най-общо във втората половина на XI в. Ако приемем направеното предположение, че името на архиепископа е Михаил, то такъв не е познат от писмените източници през X—XII в.[78]

18. Анонимен моливдовул — втора половина на XI в. Обр. 21.

Л. Архангел Михаил с криле, нимб и военно облекло е представен прав, във фас. С дясната ръка се подпира върху жезъл с дълга дръжка, а в лявата държи кълбо, увенчано с кръст. От двете му страни е изписано във вертикални редове: .. — X/A.

Оп.Ȣ С Ф Р А Г	Οὖ σφραγ(ὶς)
. I M I T H N	[ε]ἰμι τὴν
Г Р А Ф Н N	γραφὴν
R Λ Є П W	βλέπω(ν)

+ Οὖ σφραγίς εἰμι τὴν γραφὴν βλέπων.

Съхранява се в колекцията на ИМ — Шумен. Размери: 17—19 (?) 3 мм. Добре центриран и добре изпълнен отпечатък. Въпреки че ядрото е било по-малко от диаметъра на матрицата, то почти всички букви от текста и самото изображение са отпечатани. Добре запазен моливдовул.

Непубликуван.

Няма познати паралели.

Името на лицето, стоящо за този печат, не ни е известно, но за получателя си в Анхиало то е било добре познато.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ:

Логичният въпрос след представянето на сфрагистичния материал е как той се вписва в познанията ни за историята на града и за съществуващите в него институции. Разбира се, печатите са византийски и те свидетелстват за времето, когато градът е част от империята.

В града са резидирали два вида институции — светски и църковни:

а) светски.

Информацията ни за съществуващите в града светски административни институции (граждански и военни) е твърде оскъдна[79]. През VI—VII в. Анхиало е вторият град на провинцията Хемимонт. Като се има предвид стратегическата му роля, е обяснимо защо в него е пребивавал значителен гарнизон за противопоставяне на нахлуванията на славяни, прабългари и авари. След създаването на българската държава Анхиало е важен пограничен град в българо-византийските отношения. Доста от експедициите на византийската армия срещу България започват и завършват в Анхиало. Във военно и административно отношение градът е включен в учредената между 789 и 802 г. тема Македония. През 812 г. е включен в пределите на българската държава. Византийската власт в него е отново възстановена в 862 г., но не задълго. По време на т. нар. „търговски" войни на Симеон или малко по-късно в 904 г. отново е включен в пределите на българската държава. През 970—971 г. споделя съдбата на източнобългарските центрове, но почти нищо не се знае конкретно за историята му до втората половина на XI в., когато получава роля, аналогична на тази от VI—VII в. във връзка с нашествието на новите номадски народи. В Анхиало е резидирал военен флот, който е трябвало да се грижи за връзката на Черноморската област с дунавските градове и да защитава Дунавската граница от набезите на прииждащите варвари. През 1087 г. за дук на града е бил назначен селджукът Сиаус. Градът и околностите му се превръщат в укрепена база на византийците във войната им срещу печенеги и кумани. На няколко пъти в него е пребивавал с войската си Алексий I Комнин. Градът запазва значението си на важен военен и културен център и през XII в.

За съжаление твърде оскъдна е информацията на сфрагистичните паметници за съществуващите в града светски административни учреждения. От представените по-горе печати единствено тези на Андрея, императорски куратор на Анхиало, свидетелстват за наличието в града на императорско имение. Но какво точно е обхващало това имение и докога е съществувало, са въпроси, които засега остават без отговори.

Известно отношение към историята на града има един новооткрит в Созопол печат на протонобелисима Алексий Сиаус[80]. Навярно това е същият Сиаус, който според хрониката на Анна Комнина е бил назначен за дук на Анхиало.

Малък е приносът и на намерените в града византийски печати. Те се разпределят в две хронологически групи: VIII—IX и XI—XII в. Докато тези от VIII—IX в. (II, № 1—2) биха могли да се свържат с намиращите се в града административни институции, то датираните през XI—XII в. са на лице, притежатели на определени титли, но не и длъжности. Тяхната кореспонденция би могла да има по-скоро личен характер и да е до техен равностоен по ранг и произход адресат, пребиваващ за по-дълго или по-кратко време в Анхиало. Наистина това би могло да е управителят на града, но твърде е по-голяма вероятността това да е местният архиерей.

б) църковни:

За мястото на Анхиало в църковната структура на Византия вече стана дума в началото на изследването. Печатите с имената на архиепископи на града ни предлагат имената на конкретните личности, свързали живота си с този на града. Достигналите до нас техни печати са единственото материално свидетелство, останало от тях. Те заедно с информацията, идваща от адресираните до града печати отчасти ни разкриват що за личности са били, с кого са комуникирали и пр.

Хронологическият анализ на намерените в Анхиало печати, независимо до кого са били адресирани, показва следното:

Двата моливдовула от VIII—IX в. маркират византийското присъствие в града и наличието на византийска институция;

Най-голям е броят на моливдовулите, датирани във втората половина на XI в. или по-точно в последната му четвърт. От намерените в града 18 моливдовула на този период принадлежат 13. Това активно получаване на кореспонденция, и то от високопоставени в йерархията византийски сановници, съвпада с времето, когато Анхиало е важен военен и навярно административен център. Името на града е отново във фокуса на събитията и на вниманието на хронистите.

Намерените в Анхиало три моливдовула от XIII в. свидетелстват, че градът е продължавал да бъде важен център на империята.

Представените в това изследване печати с отношение към историята на Анхиало са част от неговото всекидневие.

---

[1] Реализирането на подобно обобщително изследване е възможно единствено при наличието на добра воля и сътрудничество от страна на колегията. Ползувам се от предоставената възможност да благодаря на колегите си: н. с. Иван Карайотов от АМ — Бургас; н. с. Димитър Драганов от ИМ — Ямбол; н. с. Дочка Аладжова от ИМ — Шумен; проф. д. и. н. Йорданка Юрукова от АИМ — София; ст. н. с. Божидар Димитров и н. с. Владимир Пенчев от НИМ—София, и на мнозина други за предоставените материали и информация.

[2] Лоран = V. Laurent. Documents de sigillographie byzantine. La collection C. Orghidan. Paris, 1952, pl. LXX.

[3] И. Йорданов. Печатите от стратегията Преслав 971—1092, издателство на СУ, под печат, № 197—198.

[4] За нея вж.: V. Laurent. Le Corpus des sceaux de l'empire byzantin. Tome V: L'église, part. 1. Paris, 1963, p. 109.

[5] За нея вж.: N. Oikonomidès. Les listes de préséanse byzantines des IXe et Xe siècles. Introduction, texte, traduction et commentaire. Paris, 1972, p. 318.

[6] J. Nesbitt and N. Oikonomides. Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art. Vol. I. Washington, 1991, No 73. I.

[7] N. Oikonomidès. Les listes, p. 353, n. 368.

[8] V. Laurent. Le Corpus, V. I, p. 663; C. Asdracha. La Thrace orientale et la Mer Noire: géographie ecclésiastique et prosopographie (VIIIe—XIIe s.). — Géographie historique du monde méditerranéen, éd. H. Ahrweiller. Paris, 1988, 244—245, 291—292.

[9] J. Nesbitt and N. Oikonomides. Catalogue, n° 73.2.

[10] V. Laurent. Le Corpus, V, 3, n° 1823; J. Nesbitt—N. Oikonomides, n° 73.3.

[11] На същото място, най-вече поради настойчивостта на колегата Б. Димитров, са намерени повече от 20 византийски моливдовула, които се съхраняват в колекцията на НИМ — София. Ползувам се още веднъж от предоставената възможност да благодаря на ст. н. с. Б. Димитров за неговото сътрудничество.

[12] V. Laurent. Le Corpus, V, 3, p. 165.

[13] Това е практика, разпространена по това време. Вж. например епископа на Велбъжд, който афишира родството си с архиепископа на България: V. Laurent. Le Corpus, V, 2, n° 1502.

[14] J. Nesbitt — N. Oikonomides. Catalogue, p. 169.

[15] Вж. коментара по-долу. Въобще родството му с антиохийския патриарх обяснява доста от контактите на този прелат, илюстрирани чрез включените в тази публикация печати.

[16] От същия са известни и печати: Вж. V. Laurent. Le Corpus, V, 2, n° 1525; G. Zacos. Byzantine Lead Seals, II, Berne, 1984, n° 57 bis; J.-C. Cheynet— C. Morrisson — W. Seibt. Les sceaux byzantins de la collection Henri Seyrig. Paris, 1991, n° 235.

[17] Й. Юрукова. Нумизматични и сфрагистични паметници (867—1195—1203). — В: Перник, 2, 1983, 120—171.

[18] V. Laurent. Le Corpus, V, 3, n° 1824. Това наложи допълнителни издирвания. От разговор с д. и. н. Й. Юрукова стана ясно, че печатът е притежание на колекционер и не е намерен в Перник. Въобще липсва конкретна информация за произхода му. Грешката на отец Лоран навярно идва от факта, че при тази среща разговорът е бил относно печатите от Перник. Той е останал с убеждението, че и въпросният печат е от Перник.

[19] По това време тук е заточен архиереят на Халкидон — Леон. Пак по това време или малко по-късно в Созопол е била получена кореспонденцията на знатни византийски аристократи, като братята Декани — Георги и Никифор и др. Ексцерпирани сведения за тях вж. у: B. Skoulatos. Les personnages byzantins de Alexiade, Louvain, 1980, n° 62, 112, 148.

[20] От анализа на намерените в града византийски печати и от някои други писмени сведения би могло да се предполага, че в Перник се е намирало едно от имената на фамилията Ботаниати и че по това време там е пребивавал може би насилствено някой техен представител. Вж. И. Йорданов. Корпус на византийските печати от България.

[21] V. Laurent. Le Corpus, V, 1, n° 824.

[22] C. Asdracha. La Thrace, p. 292.

[23] В. С. Шандровская. Памятники византийской сфрагистики в Эрмитаже. —ВВр., 29, 1969, 246—253.

[24] За нея вж. N. Oikonomidès. Les listes, p. 298, n. 66—67.

[25] За нея вж. V. Laurent. Le Corpus des sceaux de l'empire byzantin. Tome II. L'administration centrale. Paris, 1981, p. 77.

[26] Непубликуван. Fogg 2387. Този и останалите византийски печати от Дъмбъртън Оукс имах възможността да проуча по време на моята специализация през есента на 1989 г. Ползувам се от предоставената ми възможност да изкажа своята благодарност на администрацията на Дъмбъртън Оукс и най вече на колегите проф. Н. Икономидис и д-р Д. Несби за сътрудничеството.

[27] R. Janin. Les églises et les monastères des grands centres byzantins. Paris, 1975, 31—33.

[28] Созопол е недалеч от Анхиало. Вж. също и съображенията в бел. 19.

[29] I. Jordanov. Le molybdobulle du vestes Jean Aaron. — Paleobulgarica, 1990, No 1, 106—110.

[30] И. Йорданов. Печатите от комеркиарията Девелт, под печат, изд. „ДИОС".

[31] Непубликувани. Единият бе закупен за колекцията на ИМ — Шумен, а другият е документиран чрез отливка от проф. Т. Герасимов през 1952 г. На гърба на отливката е написано, че оригиналът принадлежи на д-р В. Хараланов от Шумен и произхожда от Силистра. Благодаря на ст. н. с. В. Герасимова за възможността да ползувам тази отливка.

[32] Непубликуван. Fogg 1966.

[33] За нея вж. N. Oikonomidès. Les listes, p. 295, n. 43—45.

[34] Непубликувани: DO 55 1 4215; Fogg 989.

[35] Сведения за личността му са ексцерпирани от различни източници, цитирани в изследването на А. П. Каждан. Братя Айфеодорити при дворе Мануила Комнина. —ЗРВИ, IX, 1966, 85—93.

[36] Този факт е дал основание на Каждан да предположи роднинска връзка между Михаил Агиотеодорит и наследниците на последния български цар. Вж. А. П. Каждан. Братя Айфеодорити, с. 87.

[37] Eustatio di Tessalonica. La espugnazione di Tessalonica, Palermo, 1961, p. 46, 5—8.

[38] V. Laurent. Le Corpus, II, n⁰ 225.

[39] Ibidem, n⁰ 44o.

[40] Архиепископ на Анхиало е Стефан. Вж. за него цитираното в б. 22. С Анхиало е свързан най-малко чрез името си ὁ τοῦ 'Αγχιάλου — константинополският патриарх Михаил III (1170—1178). За него вж. H.-G. Beck. Kirche und Theologische Literatur im Byzantinischen Reich. München, 1959, p. 627.

[41] Представена е от два непубликувани моливдовула от колекцията на Дъмбъртън Оукс (DO 55.1. 3076; DO 58. 106. 4107).

[42] Според непубликуван моливдовул от Дъмбъртън Оукс (DO 55.1. 3075).

[43] A. Szemioth — T. Wasilewcki. Sceaux byzantins du Musée National de Varsovie. — Stidia Zrodloznawcze, XI, 1966, n⁰ 1o.

[44] Според данните на два непубликувани моливдовула от колекцията на Г. Закос с фамилни имена № 1492.

[45] N. Ζήκος. Βυζαντινά μολυβδόβουλλα τοῦ μουσείου Κομοτηνής. — SBS, II, 1990, σ. 174, ν. 4.

[46] Според непубликуван моливдовул от Дъмбъртън Оукс (DO 58.106. 167/2).

[47] Представена е от 6 моливдовула, отпечатани чрез един и същ булотирион: Първият от Атинския нумизматичен музей, вж. К. Κωνσταντοπουλος. Βυζαντιακά μολυβδόβουλλα τοῦ 'Αθήναις Νομισματικοῦ Μουσείου, 1917, No 419α. Вторият от колекцията Оргидан, вж. V. Laurent. Orghidan, n⁰ 96. Третият непубликуван от Дъмбъртън Оукс (DO 58.106.3628), и други три също непубликувани от колекцията на Г. Закос с фамилни имена № 1611.

[48] Според непубликуван моливдовул от Дъмбъртън Оукс (DO 58.106.5589).

[49] P. Gautier. Michel Italikos. Lettres et discours. Paris, 1972, p. 52, n⁰, 13.

[50] Ioannis Tzetzae. Epistulae. Leipzig, 1972, p. 129, 19—20.

[51] P G, 140, col. 180A.

[52] P G, 140, col. 253D.

[53] Публикуван е на два пъти: К. Κωνσταντοπουλος. Βυζαντιακά, No 1091, не е успял да прочете титлата и фамилното име; Chr. Stavrakos. Korrekturen zur Lesung einiger Siegel des Numismatischen Museums, Athen. — SBS, II, 41—42, n⁰ 2, е разчел правилно патронима, но погрешно титлата. Той приема, че се отнася до архонт.

[54] Според непубликуван моливдовул от Дъмбъртън Оукс (DO 55.1.4023).

[55] В. У. Копалини. Византии и Грузии (70 годы X — 20 годы XII в.). Тбилиси, 1971, 45, 51—56, 59—62.

[56] V. Laurent. Le Corpus, II, n⁰ 123.

[57] За тази длъжност вж. R. Guilland. Le Mystique.— REB, 26, 1968, 279—296.

[58] Опитите, които прави отец Лоран за идентифициране с титуляри, заемали същия пост, но с фамилни имена ми се струват не така убедителни. Вж. Laurent. Le Corpus, II, p. 55. Ако все пак трябва да направим опит за идентифициране, по-голяма е вероятността да се идентифицира собственикът на печата с Никифор мистик, автор на типика на манастира τῶν 'Ελεμῶν. За него вж. R. Guilland. Le Mystique, p. 285.

[59] За този от Преслав вж. И. Йорданов. Стратегията Преслав, № 77. От Силистра се съхранява в НИМ — София, инв. № 23707, а от Карнобат в ИМ — Ямбол, инв. № II 3648. Те са непубликувани.

[59a] Публикуван е от V. Laurent. Le Corpus, II, n⁰ 683, но неправилно е разчетен. Издателят му чете: SRXPVCOT/TZOVPOV/ΛH = (καὶ) β(ασλκῷ) χρυσοτ (έλη) τ(ῷ) Τζουρού(λ)λη.

[60] И. Йорданов. Стратегията Преслав, № 73—75.

[61] Непубликуван. DO 55.1.3005.

[62] За тази титла вж. N. Oikonomidès. Les listes, 299—300.

[63] И. Йорданов. Стратегията Преслав, № 87—88.

[64] За реда на събитията вж. В. Н. Златарски. История на българската държава през средните векове. II. С., 1972, 495—496.

[65] Според В. Н. Шандровская. Печати представителей рода Синадинов в Эрмитаже. — ВВр, 51, 1990, с. 178, това е палица.

[66] G. Schlumberger. Sigillographie de l'empire byzantin. Paris, 1884, p. 705, n⁰ 4.

[67] В. Н. Шандровская. Печати Синадинов, с. 178, з. 18.

[68] Не ни е известен от други сфрагистични паметници.

[69] N. Oikonomides. A Collection of Dated Byzantine Lead Seals. Washington, 1986, p. 106.

[70] Ioannes Scylitzes. Continuatus, ed. Tsolakes Eudoxos, Thessalonique 1968, p. 185. 24, превод в ГИБИ, VI, С., 1965, с. 340.

[71] Според непубликуван моливдовул от колекцията на Г. Закос с фамилни имена.

[72] Според моливдовул от Ермитажа (М-2413) вж. В. Н. Шандровская. Печати Синадинов, с. 178, зам. 20.

[73] За нея вж. N. Oikonomidès. Les listes, p. 293, n. 28—30. По това време (1078—1081 г.) тя е все още от висш ранг и е предназначена за членовете на императорското семейство. Връчвана е само по изключение на някои пълководци за изключителни заслуги към империята, както е случаят с Алексий Комнин в 1079 г. Теодул Синадин като зет на императора и тъст на унгарския крал е съвсем естествено по това време да е притежавал този ранг.

[74] Вж. цитираното в бел. 70.

[75] И. Йорданов. Печати на архиереи на Дръстър от XI в. — Добруджа, под печат.

[76] И. Йорданов. Стратегията Преслав, № 376.

[77] Вж. цитираното в бележка 75 заглавие.

[78] Вж. списъка на архиереи на града у: C. Asdracha. La Thrace, 289—90.

[79] Повече подробности у В. Гюзелев. Анхиало. — В: Български средновековни градове и крепости. I. Варна, 1981, 356—383.

[80] И. Йорданов. Моливдовул на протонобелисима Алексий Сиаус. — ГНМ, IX, под печат. На лицевата страна на този печат е представено бюстово изображение на Богородица с нимб, мантия и мафорий във фас. На гърдите си носи медальон с образа на Младенеца. Ръцете й са вдигнати в оранс. На опаката е изписан петредов надпис: + ΘΚЄRΟΘ, — ΑΛЄΞΙW — Ἀ, NWRЄΛΛ — CIMWTW — ΓΙΑȢC = + Θ(εοτό) κε βο(ή)θ(ει) 'Αλεζίῳ (πρω)τ(ο)νωβελλ(ι)σίμῳ τῷ Σιαούς.

Anhialo — d'après les données de la sphragistique

IV. JORDANOV

(Résumé)

Il est question dans cet article de monuments sphragistiques qui ont trait à l'histoire de Anhialo médiéval. Ils sont répartis en deux principaux groupes: monuments sur lesquels est gravé le mon de la ville, et monuments mis au jour à Anhialo.

I. Sceaux portant le nom d'Anhialo.

a) laiques:

1. Andréa, protopapias et curateur d'empereur d'Anhialo, deuxième moitié du XIe s. (fig. 1)

b) ecclésiastiques:

1. Nicéphore archevêque d'Anhialo, avant 1080 (fig. 2)
2. Nicéphore archevêque d'Anhialo et cousin du patriarche d'Antioche (1080—?) (fig. 3)
3. Nicéphore proèdre d'Anhialo — après 1091 (fig. 4)
4. Théo... archevêque d'Anhialo du XIe s.

II. Sceaux (empreintes) découverts à Pomorie (Anhialo)

1. Nikita — hippat et candidat — fin du VIIIe s. (fig. 5)
2. Andronic protonotaire — deuxième moitié du XIe s. (fig. 6)
3. Ephimie, personne privée deuxième moitié du XIe s. (fig. 7)
4. Jean Aaron, veste — les années 60—70 du XIe s. (fig. 8)
5. Constantin Syropoul, spatharocandidat et commerciaire de Develt — deuxième moitié du XIe s. (fig. 9)
6. Léon, dissipate et vestiaire — troisième quart du XIe s. (fig. 10)
7. Michel, personne privée — deuxiem moitié du XIe s. (fig. 11)
8. Michel Aghiothéodorite, personne privée — XIIe s. (fig. 12)
9. Michel Camatir, personne privée — XIIe s. (fig. 13)
10. Michel Lyparite, proèdre — dernier quart du XIe s. (fig. 14)
11. Nicéphore proèdre d'Anhialo
12. Nicéphore Mystique — XIIe s. (fig. 15)
13. Nicéphore Chrissocifoudi, curopalate — fin du XIe s. (fig. 16)
14. Théodore Dobromir — vestarque — troisième quart du XIe s. (fig. 17)
15. Théodul Synadin, personne privée — fin du XIe s. (fig. 18)
16. Christophore, protosyncelle et métropolite de Drăstăr — les années 80 du XIe s. (fig. 19)
17. Inconnu (Michel ?) archevêque de Messemvrie — deuxième moitié du XIe s. (fig. 20)
18. Sceau anonyme — deuxième moitié du XIe s.

Les deux groupes de sceaux offrent une information particuliere sur l'histoire de la ville quand elle se trouvait dans les limites de Byzance. Avec le nom d'Anhialo, écrits sur eux, ils illustrent les institutions qui avaient existé dans la ville — laïques et religieuses. Les sceaux découverts dans la ville ou plus exactemment leurs empreintes, témoignent des personnes qui avaient écrit à d'autres personnes résidant à Anhialo. Sauf qu'ils proposent une information nouvelle sur leurs propriétaires, ils éclairent les contacts des habitants d'Anhialo. Dans leur ensemble les monuments sphragistiques acompagnent la vie de la ville durant les VIIIe—XIIe ss avec des interruptions quand elle se trouvait dans les limites de la Bulgarie. Le plus important est le volume de la correspondance reçue durant la deuxième moitié du XIe s. lorsque, d'après l'information d'autres sources aussi, la ville était un centre administratif, militaire et religieux important. Les sceaux du XIIe s. découverts dans la ville témoignent de son rôle pendant cette epoque.

Северов или Галиенов? (По повод на един мъжки портрет от Националния археологически музей — София)

РУМЯНА МИЛЧЕВА

В богатата колекция от скулптури на НАМ — София, нашето внимание беше привлечено от един мъжки портрет, открит в развалините на римския и късноантичен град Nicopolis ad Nestum, дн. с. Гърмен, Гоце Делчевско (обр. 1, 2)[1]. Независимо от фрагментираното състояние на скулптурата, очевидно се касае за една високохудожествена творба, която следва да бъде причислена към най-добрите образци на кръглата пластика, произхождащи от територията на дн. България.

Младият мъж е с ниска брада, умерено дълги мустаци и буйни, обемни коси. В предната част на главата те живо извиват в посока към ушите, представени от пластично открояващи се кичури, разработени с помощта на свредел. Много естествено падат и косите, разположени на темето и тила. Тук кичурите са също разделени един от друг, но посредством умело нанесените с длето бразди и врязвания. Брадата е предадена чрез къси прави нарези, между които се издигат малки пластични снопчета. В профил се вижда, че те са обхванати в пояси, два от които са изцяло запазени. В първия от тях краищата им извиват леко надясно, а във втория — наляво. Погледната от тази страна, брадата е мека и добре оформена, докато в анфас пластичната ѝ изразителност се губи и тя изглежда по-къса и съответно по-стара.

Лицето е със свежа, гладка кожа, която контрастира на неспокойните коси. Бузата е много меко моделирана: отделните ѝ части плавно се сливат една в друга и нежно подчертават заоблеността на скулата. Тази изящност на формите изпъква още по-добре в участъка над устата, както и в представянето на окото. Фино скулптиран, долният клепач така естествено прилепва към очната ябълка, че тя просто се описва под него. Спуснатият отгоре клепач е сравнително тежък и забележимо по-дълъг от долния. Ирисът е очертан с три четвърти кръг. Гледецът е издълбан, но не изцяло, с което се придава блясък на погледа. Старателно са разработени и веждите: множество насечени и плитки маркират самите косъмчета.

Стиловата характеристика на главата от Никополис ад Нестум насочва нейното датиране, както по времето на средните Севери, така и по време на Галиен (253—268). Подобни проблеми поставят и други паметници, произхождащи главно от Мала Азия и Гърция, сред които разглежданата скулптура се вмества много добре[2]. В науката се спори дали тези портрети са Антонинови, Северови или Галиенови, но едва напоследък, когато нещата се сведоха до алтернативата Галиенови или не Галиенови, се забелязва едно уеднаквяване на мненията в полза на последното. Разногласията между отделните автори произтичат от различните гледища относно класицизма на Галиен. Дълго време в науката господстваше тезата на А. Алфьолди, според която това е един всеобхватен обновителен процес, продиктуван от гърцизирания вид на императора, който се прекланял пред културното наследство на Гърция. Галиен се обграждал от гърци; самият е бил архонт в Атина, където ръководен от тщеславието си се оставял да бъде посветен във всички свещенодействия; известно е, че често беседвал с Платон, който, изглежда, е бил дворцов философ. В по-късните си портрети императорът се представя с типично гръцка прическа. Това класицистично направление изразявало не само личния вкус на Галиен, но и на обкръжаващите го гръцки управляващи среди. Така, тя, модата, напълно отговаряла на естетическите вкусове и потребности на консервативните кръгове на Късната империя. В стремежа си да се откъснат от твърде тревожната действителност в империята, те поощрявали увлечението по класицистичното изкуство и философия. Засилващите се класицистични тенденции в областта на портрета А. Алфьолди вижда във възраждането на по-пластичното представяне на косата. Убеден, че в основата на „Галиеновия ренесанс“ лежи желанието да бъде съживено хармоничното изкуство на древните гърци, авторът търси неговите първообрази в гръцките портрети и особено в тези на Александър Велики. Но в същото време посочва, че в изображенията на Галиен се долавя и влиянието на августовия портрет, а още по-осезаемо в тях се чувства възраждането на антониновия „барок“[3].

Г. Роденвалд, който също много обстойно се занимава с проблема за класицизма на Галиен, е на друго мнение. Според него той трябва да се разглежда като едно продължение на вече съществуващите местни римски възможности в областта на портрета и в тази връзка обръща внимание на някои общи черти между първия портретен тип на Галиен и Август[4]. Това становище намира по-късно подкрепа и в работата на Б. Швайцер, озаглавена „Староримски традиционни елементи в портретното изкуство на III в.“[5] Що се отнася до втория портретен тип на Галиен, където императорът се представя с дълги коси, Г. Роденвалд също го тълкува като гърцизиран[6].

Към схващането на А. Алфьолди за характера на класицизма като реакция на експресивно-реалистичния стил на войнишките императори се придържа и Х. П. Л'Оранж[7]. Той също смята, че появата на гърцизираните тенденции в изкуството са пряко свързани с личността на императора. Но за разлика от А. Алфьолди, Л'Оранж не споделя мнението, че това води до съживяване на антониновите барокови форми. Тъкмо с класицистичната фаза могат да се обяснят процесите на иконографските и стиловите промени в галиеновата пластика. Според Л'Оранж късният портретен тип Галиен е отражение на прототипа на Александър Велики, но преосмислен и одухотворен по един нов начин, който впоследствие ще окаже влияние върху християнската иконография. Именно в развитието на този нов тип, в който прозират елементи на обезплътняване и обезличаване на физиономичните белези, авторът търси проявите на новото творчество през късната античност[8].

През последните години дискусията навлезе в една нова фаза, за която допринесоха главно изследванията на К. Фитчен[9]. В тях последователно и с научна вещина, авторът оспори галиеновата датировка на редица портрети, както малоазийски и гръцки, така и столични. Анализирайки стиловите им особености, той стигна до убеждението, че близостта на тези паметници с галиеновия класицизъм е само външна, докато връзките им с портретите от северовата епоха са много по-силно изразени и следва да бъдат отнесени към това време. Така се направи крачка напред в изучаването и още по-ясното разграничаване на отделните стилови фази, през които минава портретното изкуство на IIIв. Проучванията на К. Фитчен доведоха и до една нова интерпретация на Галиеновия портрет, която показа, че се касае за един класицизъм, обърнат към традициите на Северите, а не за гърцизиран ренесанс и ретроспекция на антониновото изкуство. Тази теза намери потвърждение и в докторската работа на М. Бергман „Студии върху римския портрет от III в.“, която подробно преразгледа портрет-

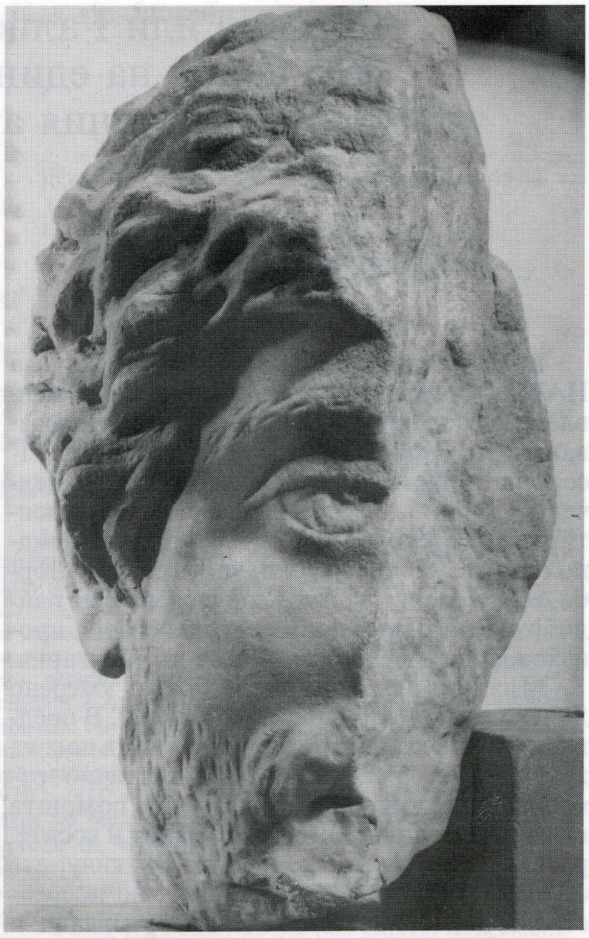

1

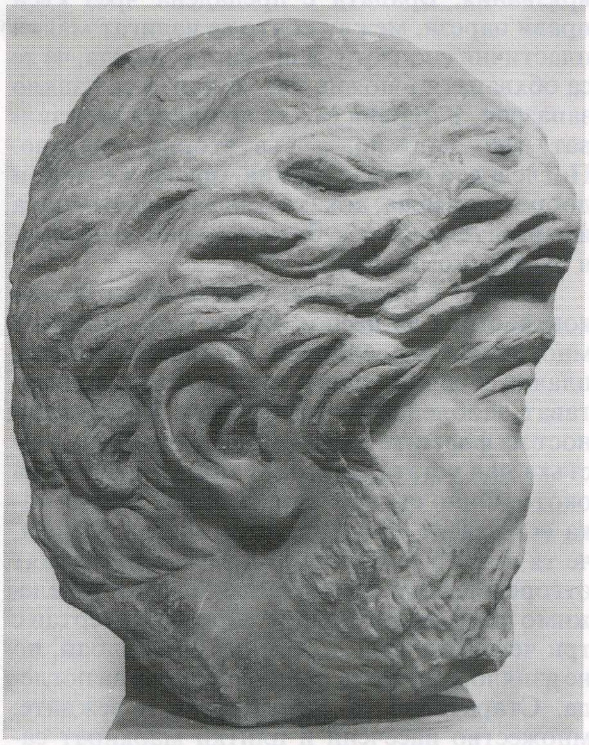

2

● *Обр. 1. Мъжка глава от НАМ — София. Fig. 1. Tête d'homme du Musée national d'archéologie — Sofia*
● *Обр. 2. Мъжка глава от НАМ — София. Fig. 2. Tête d'homme du Musée national d'archéologie — Sofia*

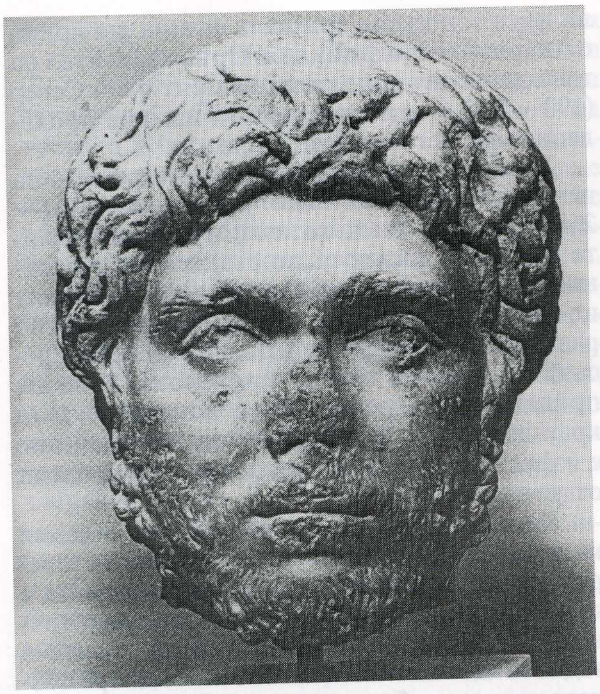

3

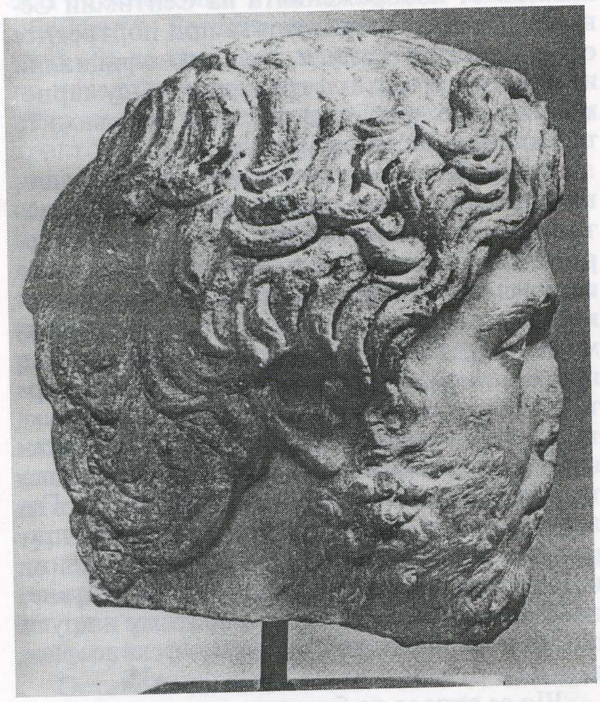

4

● *Обр. 3. Мъжки портрет от Касел. Fig. 3. Portrait d'homme de Cassel*
● *Обр. 4. Мъжки портрет от Касел. Fig. 4. Portrait d'homme de Cassel*

ната типология на Галиен и се опита да вникне по-дълбоко в сложните процеси обуславящи стиловото развитие на кръглата пластика от периода[10]. Според двамата автори важна роля в изграждането на Галиеновия портрет играят традициите на августовия класицизъм. Докато М. Бергман е по-въздържана в констатациите си относно неговото влияние[11], то К. Фитчен е съвсем категоричен. Споделяйки мнението за връзките на първия портретен тип на Галиен (253—260), т. е. времето, когато управлява заедно със своя Валериан, с иконографията на Юлио-Клавдиевата фамилия, авторът подчертава, че те са само най-общи[12]. При втория портретен тип на императора, който съществено се различава от предходния, нещата се задълбочават в посока към по-точно подражание на августовия портрет (характерното подреждане на косите, формата на главата и др.). По всичко личи, че възраждането на портрета от ранната императорска епоха е пряко свързано с провежданата династична политика[13].

Публикувайки новите находки от Турция, Ж. Инан и А. Алфьолди-Розенбаум специално се спират на въпроса „антонинови-северови или галиенови“, като дават да се разбере, че за тях са напълно валидни изводите, направени преди повече от 50 години от А. Алфьолди. От тази позиция те продължават да отстояват Галиеновия произход на паметниците от т. нар. „проблемна група“. За опорна точка им служат монетните изображения на Постум (258—268). Съпоставени с портретите на Галиен, те илюстрират сходно подреждане на косите над челото, еднаква ориентация на погледа и др.[14] Но като се има предвид, че все още не е идентифициран нито един скулптурен портрет на галските императори, привличането на този сравнителен материал сам по себе си не е достатъчно убедителен аргумент, особено що се касае до стиловите белези[15].

Така на практика проблемът остава още спорен и може би единствено по-задълбоченото и комплексно проучване на цялата епоха ще доведе до окончателното му разрешаване. Независимо от неговата сложност надделява тенденцията за не Галиеновия произход на тази група портрети[16], която на настоящия етап ни се вижда по-правдоподобна. Смеем да твърдим това на основата на стиловите особености на портрета от Никополис ад Нестум. Последният намира много точна аналогия в мъжката глава от Мала Азия, сега в Касел, обр. 3, 4, датирана от Фитчен в средносеверовата епоха, а от Инан — Алфьолди — Розенбаум — в галиеновата[17]. Приликата им се проявява в еднаквата трактовка на косите и веждите, в сходно оформените черти на лицето и меко нюансираната му повърхност, в цялостното усещане за една неподправена естественост, която излъчват и двата образа. Подобно на портрета от НАМ — София, и при Каселския, пластичният релеф на косите въздейства като една развълнувана маса. И тук, фронтално разположените кичури са разработени със свредел, с тази разлика, че каналите им минават по-дълбоко. Изваяни с много умение, и при двата паметника очите също ги сближават. Но като че ли погледът на портретувания от Никополис ад

Нестум е наситен с повече топлина и вътрешна вглъбеност, докато малоазийският е посдържан.

Отликата между съпоставените паметници се определя преди всичко от нееднаквото оформяне на брадата. При главата от Касел, тя е пухкава, съставена от охлювидно завити кичурчета, а самите косъмчета са обозначени с фини линии. При нашия пример брадата е с по-слабо изразен пластичен субстанц. Тя е във вид на снопчета, а току-що наболите ѝ косми са предадени чрез къси нарези. Тази по-опростена трактовка прави брадата погруба, което ще рече и по-мъжествена. Следователно, чрез нея скулпторът е искал да обърне внимание на мъжественото в образа и за да го постигне, той съзнателно си служи с други изразни средства. Обратно, обемните виещи се кичури, покриващи бузите на младежа от Касел, са много прецизно изработени и имат по-романтичен оттенък.

Но посоченото различие не нарушава иначе така ярко демонстрираното сходство между двата портрета. Нещо повече, много вероятно е те да представят една и съща личност. От направения анализ се вижда, че имаме всички основания да определим разглежданата глава като създадена приблизително по едно и също време с тази от Мала Азия. И все пак Северова или Галиенова? С помощта на чисто стиловите критерии ще се опитаме да изясним този въпрос.

Пластично представените коси са характерни и за двете епохи — северовата и галиеновата, и в повечето случаи е много трудно да се каже с коя по-конкретно са свързани. Но ако имаме ясна концепция за съответните стилови направления, тя ще ни позволи да огледаме подетайлно нещата, при което ще открием и някои съществени отлики. Основното е, че портретът от времето на Северите като цяло стои много по-близко до натурата, докато този на Галиен е определено по-абстрактен. Това различие се проследява найвече в моделировката на повърхността на лицето, както и в начина на оформяне на косите.

Подобна сравнително обемна и силно раздвижена прическа носи в ранните си години император Каракала (първи престолонаследнически тип от 196—204 г.). Съобразена с младата му възраст, тя е с умерена дължина и все още с момчешки вид. Отделните и ясно разграничени кичури се вият свободно и лежат съвсем естествено върху главата. Много важен технически прийом, който се наблюдава предимно при този портретен тип на императора е използването на свредел при изработването на къдрите. Макар и в нееднаква степен, употребата на свредел е налице в голяма част от неговите реплики. С тези очевидно антонинови заемки в прическата се цели да се подчертае връзката на младия принц с Антониновата фамилия. Пръв изразител на тази династична политика е Септимий Север (193—211), а впоследствие тя намира проявление при неговия син Каракала[18].

При портретите на Галиен от времето на неговото самостоятелно управление (261—268 г., например вж. този от Музея на Термите в Рим)[19], косите също създават впечатлението за една неспокойна маса. Но те лежат по-плоско на черепа и са само повърхностно разчленени. Кичурите са дълги и дебели, сресани в посока от темето към челото. Това им придава по-подреден вид и всъщност само краищата им издават движение. От значение е и фактът, че при направата им няма следи от употреба на свредел[20].

Както се вижда, прическата на младия мъж от НАМ — София, е съобразена със северовата мода, а близостта ѝ с галиеновата е само най-обща, външна. Затова говори и точното, детайлирано изпълнение на косите в задната част на главата, особеност добре позната ни от изображенията на Септимий Север[21]. Не така стоят нещата при портретите от времето на Галиен, било то официални или частни. Косите са третирани по-сумарно, което е продиктувано от вече доловимите тенденции към абстрактност[22].

Показателно за връзката на нашия паметник със стила на северовата епоха е и изящната моделировка на лицето. Чрез нея скулпторът достига до онова органическо единство на форми и точно представяне на повърхността, което му позволява да остане максимално верен на натурата. Най-красноречив пример за подобен маниер на работа са портретите на Каракала. Именно за тях са характерни фино диференцираните форми и нежните преходи, които вдъхват живот на всяка творба[23]. Тъкмо това е, което липсва на Галиеновите портрети. При тях лицето е по-широко и плоско; кожата е опъната и неподвижна, без онова импресионистично въздействие, типично за Северите. Очите, веждите и други детайли са нанесени по-грубо и линеарно, което ги отдалечава от природата[24].

Що се отнася до брадата, то при нея се забелязват първите признаци на един по-схематичен стил, който ще се наложи едва след късносеверовата епоха, когато брадата ще изгуби напълно пластичния си обем. В случая обаче, тя стои все още много по-близо до естествените форми, отколкото до абстрактно-символичните. В това ни убеждава сходството ѝ с портретите на Каракала и тези на частни лица от северовата епоха[25]. Но присъщият за тях натурализъм при нея е пречупен през призмата на една по-опростена трактовка, което ѝ придава друга образност и същевременно я дистанцира от тях. Оформена от подредени в пояси снопчета, брадата напомня и тази от портрета на Макрин от втори тип (217—218)[26]. Следователно разглежданата скулптура е била създадена в началото на третото десетилетие на III в., т. е. малко по-късно от каселската. И след като се опитахме да защитим северовата ѝ датировка, ще се опитаме да потърсим мястото ѝ сред частните паметници от това време.

Главата от Никополис ад Нестум се съотнася много добре и с портретите от Милетополис[27] и Ефес[28], които се явяват и най-близките паралели на главата от Касел, т. е. общи и за двете скулптури. При тях косите са също много естествено разработени: и тук ясно личат следите на свредела, използуван за разчленяването на фронтално разположените кичури, а повърхността им е оживена чрез линиите на длетото. С голямо майсторство са изпълнени и косите, които покриват задната половина на главата, особено тези при примера от Ефес, които плавно извиват в различни посоки, докато при милетополския лежат по-спокойно и са предадени малко по-обобщено. Естествено нюансираната пластичност, която характеризира представянето на повърхностния релеф и при трите паметника, също ги обединява. Твърде сходна е и трактовката на очите-веждите. Но изваяни от ръцете на различни скулптори, образите не са еднакво артикулирани, което се отразява върху общото им въздействие. В хронологически ред най-ранен е портретът от Ефес, който поради по-обилната употреба на свредел (при изработването на косите) се нарежда до ранните изображения на Каракала; следват портретите от Касел и Милетополис и последен в тази група е тук разглежданият. Очевидната пряка зависимост между тези четири паметника ги поставя в един стилов кръг, което ни кара да мислим, че и никополската скулптура произхожда също от някое художествено ателие в Мала Азия. В подкрепа на това говори и фактът, че именно сред паметниците от този район, тя намира още много, и то добри успоредици[29].

Останала досега незабелязана от специалистите, главата от Никополис ад Нестум вероятно ще предизвика коментари, но се и надяваме, че ще допринесе за решаването на все още спорния проблем, за който споменахме в началото. Защото притежаваща ясна характеристика, присъща и на портретите от Касел, Милетопис и Ефес, тя оформя заедно с тях ядрото на едно безспорно много важно стилово направление в малоазийската скулптура и повдига с още по-голяма острота необходимостта от комплексното му осветляване.

Интересно е да отбележим, че портретът от НАМ — София, показва стилова общност и с великолепната глава на юноша от Пастуша, сега в АМ-Пловдив, която се отнася към средносеверовата епоха[30]. И тя, изглежда, е от източен произход, но, разбира се, не е изключено да е изработена и в някое столично ателие. Във всеки случай, подобна прецизна моделировка, каквато тя показва, се среща много рядко при паметниците Тракия и Мизия. Съгласни сме, че критерият качество не е убедително доказателство за импортния характер на дадена творба. Но когато то свидетелствува за един изключително висок професионализъм, съчетан с отлично познаване на художествения вкус на епохата, струва ни се, естествено е да потърсим връзките му с някои от водещите художествени центрове. Друг е въпросът, че това на практика е много трудно. Защото ако първите два века имаме известни основания да разделяме изкуството на повече „римско“ или „източно-гръцко“, то през III в. подобно разграничение вече не е възможно. Благоприятната политическа обстановка по времето на Антонините, както и бързото проникване на гръко-римската култура в почти всички провинции, водят до взаимодействие на изкуството от отделните области[31]. В Рим се привличат на работа изявени художници, в това число и много скулптори от Гърция и Изтока, което ще рече, че, самият столичен стил е фактически една смесица от стилове, отразяваща до голяма степен най-добрите постижения в областта на портретното изкуство. Следователно ако не разполагаме с някакви по-сигурни данни затова, откъде е внесена дадена глава (както бе с никополската), можем да изкажем само едно предположение, както в случая за портрета на Пастуша. Основавайки се на тесните контакти на провинция Тракия с Гърция и Мала Азия, сме по-склонни да смятаме, че той идва от тази част на империята. Но да видим какво по-конкретно го свързва с нашия паметник. Преди всичко, това е сходното оформяне на косите. При приведения паралел те са чувствително по-къси (т. е. нямат обема на никополската), но са също много детайлно третирани. Подобно на горепосочените примери и тук косите разположени над челото са моделирани със свредел, което внася един допълнителен акцент в естествената им изразителност. Представянето на лицето и по-специално пластично оформените бузи с органично намерените преходи под и над скулите, също доближават двете скулптури. Обединени от стиловите си връзки, портретът от Никополис ад Нестум и този от Пастуша, свидетелствуват за отличната техника и тънкия художествен усет на скулпторите, които са ги създали.

[1] НАМ — София, инв. № 5703. Запазена е само част от дясната половина на главата, без брадата и врата. Повърхността на лицето е много добре загладена. Зап. вис.: 0,27 м. За постъпването ѝ в музея има кратко съобщение от Б. Филов: — ИАИ, 6, 1916—1918, с. 169, обр. 172 (II в.); за нея вж. и R. Milčeva. Zwei kleinasiatische Beispiele der Porträtplastik in der Provinz Thrakien. — In: III International conference on the roman portrait. Prague, 1989 (под печат).

[2] Вж.следните паметници: J. Inan — E. Rosenbaum. Roman and Early Byzantine Portrait Sculpture in Asia Minor. London, 1966, N 114, Taf. 67, 3—4; № 120, Taf. 72, 1—2; N173, Taf. 101—102; N 237, Taf. 131, 1—2; J. Inan — E. Alföldi — Rosenbaum. Römische und frühbyzantinische Porträtplastik aus der Türkei. Neue Funde. Mainz, 1979, N 147, Taf. 118; N 305, Taf. 215; N 308, Taf. 218; N 318, Taf. 224, 3—4; Gesichter. Griechische und römische Bildnisse aus Schweizer Besitz. Ausst. Bern, 1982, N 74 mit Abb.; N 123 mit Abb.; J. Meischner. Privatporträts der Jahre 195 bis 220 n. Chr. — JdI, 97, 1982, 1, Abb. 2; N 47, Abb. 39

[3] A. Alföldi. Die Vorherrschaft der Pannonier und die Reaktion des Hellenentums unter Gallienus. — In: 25 Jahre römisch-germanische Kommission. Berlin-Leipzig, 1930, 11 ff.; Същият. Studien zur Geschichte der Weltkrise des 3. Jahrhunderts nach Christus. Darmstadt, 1967, 228 ff.

[4] G. Rodenwaldt. Porträts auf spätrömischen Sarkophagen. — Zeitschrift f. bild. Kunst, NF 33, 1922, S. 120.

[5] B. Schweitzer. Altrömische Traditionselemente in der Bildniskunst des 3. nachchristlichen Jahrhunderts. — Nederlands Kunsthistorisch Jaarbock, 5, 1954 (Festschrift Byvanck), 173 ff.

[6] G. Rodenwaldt. Das Problem der Renaissancen (Archäologische Gesellschaft zu Berlin. Sitzung am 3.II. 1931). — AA, 1931, 318 ff.

[7] H. P. L'Orange. Studien zur Geschichte des spätantiken Porträts. Oslo, 1933, 6 ff.

[8] H. P. L'Orange. Apotheosis in Ancient Portraiture. Oslo, 1947, 86 ff.

[9] K. Fitschen. Bemerkungen zu den Porträts des 3. Jahrhunderts nach Christus. — JdI, 84, 1969, 197 ff.; Същият, Zwei römische Bildnisse in Kassel. — RM, 77, 1970, 132 ff.; Същият, Zum angeblichen Bildnis des Lucius Verum im Thermenmuseum. — JdI, 86, 1971, 214 ff.; Същият. — GGA, 225, 1973, 46 ff.; Същият, Ein Bildnis in Privatbesitz zum Realismus römischer Porträts der mittleren und späteren Prinzipatszeit. — Antike Kunst, 1980 (Eikones, 12 Beiheft), 109 ff.; Същият. — GGA, 236, 1984, 197 ff.; вж. и K. Fitschen — P. Zanker. Katalog der römischen Porträts in den Capitolinischen Museen und den anderen kommunalen Sammlungen der Stadt Rom. Bd. 1, Mainz, 1985, 134 ff.

[10] M. Bergmann. Studien zum römischen Porträt des 3. Jahrhunderts n. Chr. Bonn, 1977, 51 ff.

[11] M. Bergmann. Die Aussage abstrakter Formen am Porträt des Kaisers Gallien. — Jb Akad Göttingen, 1980, 25 ff.; Същата. In: Spätantike und frühes Christentum. Ausst. Franfurkt, 1983, S. 48

[12] K. Fitschen — P. Zanker. Katalog, op. cit., 134 ff.

[13] Ibidem.

[14] J. Inan — A. Alföldi — Rosenbaum. Op. cit., 9 ff.

[15] K. Fittschen. — GGA, 236, 1984, S. 198.

[16] Вж. и J. Meischner. Privatporträts der Jahre 195, op. cit., 401 ff.; Същата, Privatporträts aus den Regierungsjahren des Elagabal und Alexander Severus (218—235). — JdI, 99, 1984, 324 ff.; За стила на портретите от III в. вж. и: Jean-Ch. Baltu. Style et facture. Notes sur le portrait romain du III$^{-ème}$ siècle de notre ere. — RA, 1983, 2, 301 ff.

[17] Касел. Държавни художествени колекции., инв. № AK 124: K. Fittschen. Zwei römische Bildnisse, op. cit., 132 ff. Taf. 61; 62,1; 66,1; Същият, — GGA, 236, 1984, 197 ff.; J. Inan — E. Alföldi — Rosenbaum. Op. cit., S. 311, N 308, Taf. 218; вж. и M. Bergmann, Studien, op. cit., S. 78

[18] K. Fittschen. Zwei römische Bildnisse, op. cit., 133 ff.; K. Fittschen — P. Zanker. Katalog, op. cit., 98 ff. N 86, Taf. 105

[19] M. Bergmann. Studien, op. cit., 51 ff., N 117, Taf. 13, 5—6

[20] K. Fittschen. Zwei römische Bildnisse, op. cit., S. 134, Taf. 65,2; вж. и M. Bergmann in Spätantike, op. cit., N 13, Taf. 13; K. Fittschen — P. Zanker. Katalog, op. cit. N 114, Taf. 142; N 115, Taf. 142

[21] Ibidem, N 82, Taf. 101—102; N 83, Taf. 102, 103; N 84, Taf. 104

[22] K. Fittschen. Zwei römische Bildnisse, op. cit., S. 135, Taf. 66,3; 66,4; M. Bergmann, Studien, op. cit., 66 ff.

[23] K. Fittschen. Zwei römische Bildnisse, op. cit. 136 ff.; K. Fittschen — P. Zanker. Katalog, op. cit., 91—94; Taf. 110—116

[24] K. Fittschen. Ein Bildnis in Privatbesitz, op. cit., 109 ff; M. Bergmann. Studien, op. cit. S. 56; J. Meischer, Privatporträts ... (218—235), op. cit., S. 333

[25] a. K. Fittschen — P. Zanker. Katalog, op. cit., N 94, Taf. 115, 116; s. auch Beilage 78—80;

b. K. Fittschen. Ein Bildnis in Privatbesitz, op. cit., Taf. 38, 1—2; J. Meischner. Privatporträt der Jahre 195... op. cit., N 46, Abb. 41; N 39, Abb. 32; Същата, Privatporträts... (218—235), op. cit., N 7, Abb. 11, N 20, Abb. 31

[26] D. Salzmann. Die Bildnisse des Macrnus. — JdI, 98, 1983, 262 ff., Abb. 12; 16; 20; K. Fittschen — P. Zanker, Katalog, op. cit., N 95, Taf.

[27] От Милетополис. Берлин, Пергамон музеум: J. Meischner. Privatporträts... (218—235), op. cit., N 7, Abb. 11: вж и там цит. лит.

[28] От Ефес. Копенхаген. Ню Карлсбергската глиптотека, инв. № 795: J. Inan — A. Alföldi — Rosenbaum, op. cit., S. 14; 183 ff., N 147, Taf. 118: вж и там цит. лит.; K. Fittschen. — GGA, 236, 1984, 197 f.

[29] Вж заб. 2 примерите при J. Inan — E. Rosenbaum; J. Inan — A. Alföldi — Rosenbaum; Gesichter, N 123 mit Abb.

[30] От Пастуша. Археологически музей Пловдив, инв. № 659; J. Meischner. Privatportraits. .. (218—235), op. cit., N 15, Abb. 25: вж и там цит. лит.; V. Popova — Moroz. Roman portraiture from III c. in Thracia and Moesia. In: Atti della II Conferenza Internazionale sul Ritratto Romano. Roma, 1984 (1988), S. 424, Abb. 4.

[31] K. Fittschen. Zwei römische Bildnisse, op. cit. S. 140.

Sévérin ou Galliennin ? (Au sujet d'un portrait d'homme du Musée national d'archéologie à Sofia)

RUMJANA MILČEVA

(Résumé)

L'objet de la publication est un portrait d'homme trouvé dans les ruines de la ville de l'époque romaine et de l'Antiquité tardive, Nicopolis ad Nestum (auj. Gănrmen, village de la région de Goce Delčev), conservé aujourd'hui au Musée national d'archéologie à Sofia (Fig. 1 et 2). La description détaillée du portrait est suivie d'une analyse stylistique et iconographique qui permet de ranger cette trouvaille parmi les meilleurs modèles de la plastique du portrait de la Bulgarie actuelle. D'une complexité particulière du point de vue iconographique, depuis plusieurs décennies le portrait de Nicopolis ad Nestum fait l'objet des discussions sur l'appartenance d'un groupe de monuments de l'Asie Mineure et de la Grèce — antoniens, sévérins ou galliennins ?

Possédant une caractéristique claire, le portrait de Nicopolis ad Nestum trouve une analogie dans le portrait d'Asie Mineure (auj. au Musée de Cassel) ainsi que dans les exemples indiqués de Milétopolis et d'Ephèse, datés du temps de Sévère. Ils forment tous le noyau d'un courant stylistique très important dans la plastique du portrait d'Asie Mineure et il s'impose de les étudier d'une manière complexe.

Критика и рецензии

ПРОБЛЕМИ НА ПРАБЪЛГАРСКАТА ИСТОРИЯ И КУЛТУРА. 2. С., 1991. 285 с., ил.

През есента на 1990 г. в Шумен се проведе третата по ред научна среща, посветена на проблемите на прабългаристиката, в която взеха участие учени от България, СССР и Германия. Общата тема на срещата бе: „Прабългарите — етнокултурни контакти (Нови материали)“. Похвално е, че организаторите на това интересно международно мероприятие са успели сравнително бързо да направят достояние на научната общественост изнесените на нея доклади. Но не можем да не отбележим незадоволителното от полиграфска гледна точка качество на изданието. Разбира се, на фона на общата икономическа криза, обхванала обществото ни, някои от слабостите могат да бъдат разбрани и оправдани, но има и такива, които са могли да бъдат избегнати (изобилието на печатни грешки, лошо подреденият материал и т. н.). Тук критиката ни е насочена преди всичко към издателство „Аргес“, нагърбило се да обнародва сборника. Посочените негативни страни на изданието в значителна степен се компенсират от изключително интересните материали, включени в сборника, с резултати от много и разнопосочни проучвания в областта на тематиката на срещата.

Сборникът включва 26 доклада. Първият от тях е на Т. Тотев („За една група бронзови амулети с фланкиран с вертикални хасти ипсилон |џ| от Североизточна България“), в който авторът отново се занимава с една група паметници — метални медальони с гравиран върху едната им страна знак |џ|, а върху другата според едни изследователи пресичащи се ипсилони, а според други (към тях принадлежи и Т. Т.) — шестораменен християнски кръст. Оттук идва и различието в тълкуването на тези предмети и в определянето на хронологията им. В. Бешевлиев, към който се присъединява и Ж. Аладжов, ги определя като езически амулети, носени преди покръстването. Т. Тотев, съгласявайки се, че са амулети ги отнася към времето след налагането на християнството за официална религия в България. В този доклад авторът привлича още един неизвестен досега паметник, в който намира нови доказателства в подкрепа на своята идея. Това е бронзов лят медальон от района на с. Красен, Русенско. На едната му страна също е гравиран ипсилон с две вертикални хасти. Върху другата Тотев вижда начертанието на силно стилизиран кораб с весло, което свързва с християнската символика. Жалко, че илюстрацията на това изображение е лоша и не личат подробности, ако има такива. Без да отхвърляме категорично интересното хрумване на Т. Тотев, смятаме, че това изображение може да се схване и като символ на лъка и стрелата — знак, познат и често срещан върху много паметници от старобългарската епоха.

И. Кизласов („Новые данные о происхождении и распространении древнетюркской рунической письменности“) се спира върху трудния проблем за произхода на старата руническа писменост. Изследвайки палеографията и опирайки се на датирани паметници, стига до извода за наличието на две групи руническа писменост — евразийска и азиатска. Интересните за нас надписи върху съкровището на Наги Сент Миклош и тези от Саварош (Унгария) отделя в самостоятелна група. И. Кизласов счита, че двете групи съществуват едновременно и са се оформили самостоятелно при различни условия. Източници и на двете търси в средноазиатските ранносредновековни писмена, предтеча на които е старосемитската писменост. Може само да се съжалява, че в кръга на изследванията на автора не са намерили място аналогични и вече немалобройни паметници от земите на средновековна България.

Ал. Айбабин („Кельгейское погребение военного вождя“) подробно описва и анализира предметите от гробна находка при с. Келгей, Херсонска обл. (Южна Украйна), отдавна открита и датирана в края на VII — началото на VIII в. Авторът смята, че предметите произхождат от гроб на знатен хазарин. За нас находката е особено интересна с това, че съдържащи се в нея вещи намират близки аналогии с прочутите съкровища от Малая Перешчепина и Глодоси, за които в научната ни книжнина все повече се налага становището, че произхождат от гробове на знатни прабългарски вождове.

Ив. Йорданов („Сфрагистични паметници на ранната българска държава“) се спира на пръстените от съкровището при с. Малая Перешчепина, като особено внимание отделя върху монограмите им. С допълнителни аргументи се присъединява към становището, че са принадлежали на хан Кубрат. Приносен характер имат заключенията на И. Йорданов, изведени от анализа на известните вече моливдовули на хан Тервел и два други, които свързва със синовете на Симеон — Йоан и Михаил.

В. Нахапетян („Существуют ли рунические надписи Саркела“) подлага на критичен анализ 26 врязани знаци върху амбалажна и строителна керамика, открити в прочутата крепост Саркел. Сравнявайки ги с материали от Херсонес и Диногеция, стига до извод, нелишен от основание, че графитите върху амфорите представляват най-обикновени знаци или букви от гръцката азбука, нанесени в резултат на различни търговски операции. По отношение на знаците върху тухлите напълно се съгласява със становището на М. И. Артамонов, който ги определяше като тамги на местното население, участвувало в строителството на Саркел. В. Нахапетян отхвърля всякакви възможности в някои съчетания да се видят рунически надписи в донския им вариант, както предполагат някои изследователи.

Й. Хенинг („Archäologisch Funde von Eisenfesseln aus den bulgarischen Siedlungsgebieten zwischen Wolga und Donau“) дава нова интерпретация на група паметници, откривани в раннобългарски селища и обяснявани досега като букаи. Използвайки богат сравнителен материал от цяла Европа, Й. Хенинг класифицира привлечения материал и определя находките като окови на затворници.

К. Красилников („Могильник древних болгар у с. Желтое на Северском Донце“) анализира един от многобройните прабългарски некрополи, открити в земите на Южна Русия. На базата на погребалните съоръжения авторът прави типология на разкритите гробове, а проучването на погребалния обряд и гробните дарове го довежда до интересни изводи и характеристики от социално, демографско и хронологическо естество.

Д. Станчев („За интерпретацията на кръговия гроб от Девня“) предлага ново обяснение на масовия гроб от Девня от втората половина на IX в., разкрит и обнародван от Д. Ил. Димитров, който виждаше в него материален израз на репресивните мерки, предприети от Владимир при опита му да върне езическата вяра в България като официална религия. Според Д. Станчев кръговият гроб е паметник на масово човешко жертвоприношение, извършено от разбунтували се привърженици на езичеството след акта на покръстването. Формата на гробния изкоп авторът свързва със соларния култ и Тангра. Обяснението на Станчев е интересно, но си остава една трудно доказуема хипотеза, както впрочем и интерпретацията на Д. Ил. Димитров.

Докладите на М. Димитров („Старобългарски некрополи в Балчик") и В. Йотов („Ранносредновековен некропол в Хитово-3") съдържат нови материали от земите на Добруджа, които убедително се свързват с духовната и материалната култура на прабългарите.

М. Швецов („Могильник „Зливки") се спира върху новите проучвания на известния в науката некропол при с. Зливки от поречието на Северски Донец. Анализирайки някои особености в погребалния обряд, авторът стига до извода за езическата нееднородност на носителите му. Некрополът според него е оставен от селско население и е съществувал продължителен период от време (VIII—XIII в.) отначало като езически и от XI в. като християнски.

Ст. Станилов, Я. Димитров и И. Янкулов („Проучване на селището югоизточно от Вътрешния град на Плиска"), излагат част от резултатите, получени при разкопаването на едно от регистрираните селища в чертите на Външния град на първата ни столица. Селището е датирано от разкопвачите не по-късно от средата на IX в. Интересни са наблюденията върху неговото устройство — обособяването на отделни оградени дворове. Приносен характер имат наблюденията на оградата на двор I и опитите за нейната реконструкция.

Резултатите от изследванията на землените укрепления около известната от изворите крепост „Маркели" са представени в доклада на Ж. Аладжов и Д. Момчилов („Землено укрепление около крепостта Маркели"). Авторите свързват изграждането им с дейността на българската държава в края на VIII — началото на IX в. в земите на юг от Балкана.

Крепостта Сугдеи, макар и косвено е свързана с нашата история. Тя е построена от племето сугдеи в VII в., което е влизало в състава на Велика България. От известно време крепостта, разположена в Югоизточен Крим, е обект на археологическо изследване. Част от тези резултати са представени в доклада на И. Баранов („Болгаро-хазарский горизонт средневековой Сугдеи"), като по-специално внимание е отделено на характеристиката на пласта с останки от времето на хазарския хаганат.

Интересни са най-новите резултати, придобити при разкопки на един от най-известните паметници на салтово-маяцката култура на територията на Русия — Деснобрежното Цимлянско градище. Те са изложени в докладите на В. Флеров („Правобережное Цимлянское городище (Деснобрежно Цимлянско) по раскопкам 1987—1988, 1990 гг.") и Л. Дончева-Петкова („Сравнителен анализ между керамиката от Деснобрежното Цимлянско градище и България"). В последния авторката правилно според нас обяснява сходството между двете керамични групи с общия им произход.

Ст. Станилов („Паметници на металопластиката от VIII—IX в. в България") се занимава с група коланни украси, принадлежащи към кръга на паметници на металопластиката на Втория Аварски хаганат. Авторът с необходимата аргументация обяснява появата им в българските земи с българо-аварски политически и културни взаимовръзки от VII—IX в.

Увлекателно е поднесена новата интерпретация от П. Георгиев на открития отдавна в Плиска каменен блок с рисунки-графити и надписи („Прабългарска култова церемония на известен паметник от Плиска"), който е бил предмет на проучване на редица изтъкнати изследователи (В. Бешевлиев, Ст. Ваклинов, Д. Овчаров). П. Георгиев предлага ново четене на надписите, макар че начертанието на буквата К в думата КУМИР, според нас съвсем не е сигурно. А тази дума е много важна за автора, който гради върху нея цялото си ново обяснение на изображението. Трудно ни е да преценим правилността на четенето на другите думи, което прави П. Георгиев. Това вероятно ще направят съответните специалисти-епиграфи. Не са съвсем убедителни аргументите на автора, с които той категорично отхвърля становището, че не всички графити върху каменния блок са едновременни. Георгиев вижда в изображението единно замислена и изпълнена композиция, възпроизвеждаща ритуална сцена с култа към предците, характерен за тюркските народи, а оттам и за прабългарите. Нещо повече, на базата на новото четене на надписите П. Георгиев доста смело обвързва отделните изображения с определени личности от българската история — Крум, Омуртаг и Маламир.

Р. Рашев („Езически култов паметник при Златна нива") излага резултатите от теренното проучване на интересно съоръжение от околностите на Плиска, което обяснява като култов възпоменателен паметник, който с течение на времето се е превърнал в свещено място, свързано с основните обекти на езическата религия — слънцето, предците и т. н.

К. Меламед („Амулети — коне, яздени от човешки глави") прави опит да обясни семантиката на известните амулети във форма на конски фигурки, яхнати от човешки глави. Оригинален е изводът на авторката, че тези амулети с устойчив иконографски тип са задоволявали духовните потребности на определена общност, за която вложеното в изображението съдържание е било разбираемо.

Колекцията на паметници с изображения на шамани е обогатена от находка от Преслав, която е подробно анализирана в доклада на Ст. Витлянов („Новооткрита плочка с шаманско изображение").

В работата на Л. Нинов („Животински кости от ранни комплекси в района на Плиска") е интересна преди всичко с извода, че храната, употребявана в ежедневието на жителите на Плиска, съществено се е различавала от тази, използувана преди религиозните ритуали.

К. Тотев („Зооморфни катинари от Средновековна България") отделя внимание на група находки от Североизточна България, които правилно свързва с градската материална култура. В една част от тях авторът вижда отразени традициите на прабългарската култура от времето преди покръстването.

На спорен паметник от територията на Преслав е посветена работата на Ст. Бонев („Нови наблюдения на Южната стена на Преславския аул"). Става въпрос за откритата преди години крепостна стена, чиято хронология е много неясна. Ст. Бонев, който напоследък е направил нови разкопки около нея на базата на извършените на терена наблюдения, се присъединява към становището, че тя принадлежи на предстоличното строителство на Преслав. Разкопките в този район на втората ни столица продължават и бъдещето ще покаже дали Ст. Бонев и споделящите неговото становище изследователи са прави.

Изследването на Т. Михайлова („Верижните сгради край южната крепостна стена във Вътрешния град на Преслав") обогатява представата за стратиграфията, хронологията и градоустройството на Преслав.

Й. Мороз („Семантика взятия и обороны города в монгольских и болгарских средневековых сюжетах") прави опит, интересен според нас, на базата на монголски епични предания и данни от българския фолклор да анализира семантиката на сюжетите за превземането на градовете, бранени от девици-воини и самовили. В тях авторът вижда отглас от старинен обряд, съпроводен с жертвоприношения и сезонни ритуали, свързани с календарните цикли.

В заключение трябва още веднъж да подчертаем, че сборникът с доклади от третата международна научна среща по проблемите на прабългаристиката е ценен принос в научната ни книжнина. Позволихме си да направим по-обширен отзив за него, водени от мисълта, че в срещата по ред обективни причини участвуваха неголям брой учени, а сборникът е издаден в ограничен тираж.

ИРИНА ЩЕРЕВА

TOWNS IN MEDIEVAL HUNGARY. EDITED BY L. GEREVICH, BUDAPEST, 1990, AKADEMIAI KIADÓ. 149 с., 89 ЧЕРНО-БЕЛИ ИЛЮСТРАЦИИ.

Книгата се състои от Въведение и 5 студии от различни автори със самостоятелна номерация на бележките под линия и на чудесните илюстрации — планове, чертежи, таблици, фотографии, реконструкции, старинни карти, гравюри и изгледи от градове от XIII в. насам.

Във Въведението са разгледани обстоятелствата, влияли най-силно върху културната история, а оттам и върху урбанизацията като една от най-показателните ѝ форми — на средновековна Унгария. Съвършено правилно подходът към изследването е съобразен с проблема за континуитета: през Римския период районът лежи в периферията на класическата култура и съставлява една от най-важните гранични зони — Дунавският лимес — на Римската империя; разделя романизования юг и запад от варварския север и номадския изток. Това, неизбежно съчетано с различните географски особености, предпоставя обособяването на области със собствени културни характеристики по Средния Дунав. Така са заложени различимите един от друг пътища на културно развитие, които могат да се проследят и в създадената единна Унгарска държава след края на I хил. — в случая в регионално развиващи се поселищна система, поселищни форми и типове градове.

Обособен е районът на Transdunabia като най-проблемен и най-напреднал. Счита се, че той е центърът, от който урбанизацията се разпространява в дн. унгарски земи и формално, и законодателно. Нейното зараждане и развитие в най-голяма степен било предопределено от р. Дунав като връзка на този периферен район със Запада. Градовете възникнали покрай реката, върху най-добре фортифицираните части от предишния лимес, върху кръстовищата на главните пътища и речни фордове — общата причина породила сходни топографски планове и характеристики: места, удобни за фериботи, пазарища, заливи от притоците на Дунав, зимни пристанища, защитени с кули (portus) и цитадели — Гьор, Ваш, Естергом, Буда и пр. Transdunabia се възприема като коридор между Северногерманската и Славянската равнина и Средиземноморските Балкани, принадлежащи към Византийския културен кръг; през него минават мигриращите от Изток номадски народи; сблъскват се политическите интереси на Източното и Западното християнство.

Върху така ясно теоретично обусловена основа от фактори — географски, на приемствеността и на лимеса — в тома са представени резултати от археологическите проучвания в средновековните големи градове и групи градове от различни райони на Унгария. Работи се по проблемите на предходящите градински агломерации в Панония и по Дунав, изследва се възможността за оцеляване и континуитет на антично население със своя антична култура и за непрекъснат градски живот на места. Проследява се промяната в социалната функция на големите градове и активната роля на Църквата в драматичната трансформация на класическото наследство.

В Панония възникват градове, подобни на западните, като седалища на феодалната власт, с производство и търговия при една по-защитена позиция и постепенно развитие към демокрация — развитие, което използвало напълно организационните и културни възможности, предлагани от Църквата. В главните дунавски градове, както и в други райони на Унгария, кралските и църковните градски части били разположени редом една до друга, а често и в един замък. Упадъкът им станал неудържим, след като кралският сюзеренитет преминал в ръцете на феодални собственици, като например Църквата. Мрежа от големи градове, напомнящи дунавските, обграждала Великата унгарска равнина, по височините покрай пътя на североизток. Влиянията, които изпитвали, са проследени: южногерманско — особено силно в Западна Панония; славянско-германско като реминисценция от източните градове на Свещената Римска империя — в градовете на Северна Унгария; в южноунгарските градове — влияние от Византия, засега най-слабо археологически изследвано. Те, последните, възникнали при изключително контрастиращи влияния във фокусните точки на пътищата, водещи към Балканите, Северна Италия и Крайбрежието, и се развили по различаваща се от западните градове линия. Подобно на градовете от Великата унгарска равнина те нямали замък, който навсякъде другаде имал решаващо значение при възникването на градовете.

Освен всичко останало в тази книга, струва ми се, че трябва специално да се отбележи изследването — и диференцирането — на ролите на Църквата, по-значителна, и на светската власт, при основаването и организацията на различните групи средновековни градове. Що се отнася до проблемите на приемствеността, терминологията, която използват унгарските учени, е: Римски период— и не Античност; Късен Римски период — и никога Късна античност (да не говорим за Ранна Византия). Следва период на миграцията, в който има отделени ранен и Унгарско завоевание, до основаването на Унгарската средновековна държава в края на X в. В работата с различните аспекти на урбанизацията задължително са приложени латинските термини. Значимо е и въвеждането на категорията гражданска култура (burgher culture) като характеристика на определена група средновековни градове.

Три от студиите в книгата се занимават с ранната история на конкретни градове — Гьор, Шопрон, Секешфехервар, Веспрем — Имре Хол. Развитието и топографията на Шопрон през Средните векове, с. 96—102, ил. 6; Д. Габлер, Е. Сьони, П. Томка, Поселищна история на Гьор (Arrabona) през Римския период и през Средновековието, с. 9—25, ил. 5; А. Краловенски, Поселищната история на Веспрем и Секешфехервал през Средните векове, с. 51—95, ил. 38.

Другите две изследвания са посветени на региони: ролята на р. Дунав при възникването на градовете в Западна Унгария — Л. Геревич, Възникването на унгарски градове по Дунав, с. 26—50, ил. 21; и на развитието на градове — пазари (market — towns, oppida) във Великата унгарска равнина — А. Кубинин, Урбанизацията на източноцентралната част от Средновековна Унгария, с. 103—149, ил. 19.

Всичките предложени студии допринасят за по-добро разбиране на насоките на развитие на урбанизацията в Унгария през Средните векове. Доколкото част от историческите и географските предпоставки там в определена степен действуват и в някои райони на България, книгата може да бъде наистина много полезна. Заслужава да се отбележат още изследванията на отличителните черти при възникването на западно-, а по-късно и на източно- и централноевропейските градове — те са довели автора им (Л. Геревич) до идеята, че ролята им — като последица — в зараждането на еднородна (хомогенна) европейска култура е неопровержима. Накрая специално трябва да се отбележи избраният подход за работа — макар и да е много пъти подчертана ползата от археологическите проучвания за изясняването на важни и спорни моменти от градските истории, прави силно впечатление широтата, с която се използват всички източници за информация без ограничения и така най-нагледно се отхвърля старият спор за археологическа работа или не — читателят изучава една студия върху урбанизацията във всичките ѝ аспекти. Което впрочем е едно от големите достойнства на книгата.

КАТЯ МЕЛАМЕД

W. SWIETOSLAWSKI. STRZEMIONA SREDNIOWIECZNE Z ZIEM POLSKI: LODZ, Instytut historii kultury materialnej, 1990. 141 p.

След няколко по-кратки статии по темата В. Светославски издава през 1990 г. в Лодз докторската си работа за „Средновековните стремена от полските земи“. Това е още един труд от авторитетната полска школа в изучаването на средновековното оръжие и снаряжение. Книгата съдържа въведение, 4 глави, резюме на английски език, каталог, указател и библиография.

Въведението (с. 7—12) се спира на значението на стремената за ездата и особено за воденето на бойни действия през средовековието. Тяхната поява, а също и някои други технически нововъведения са причина за утвърждаването на нови видове оръжия и нов начин на водене на бой. Улеснява се стрелбата с лък от различно положение. Използват се опората и замахът за ефикасен удар със сабя. Нараства значението на конницата. Във въведението е посочен хронологическият обхват на изследването IX—XV в. и територията — днешна Полша. Началната дата се определя от най-ранните стремена — една двойка от първата половина на IX в. Според автора преломът през XIV—XV в. бележи промени в модата, въоръжението, а като следствие на това — промени в стилистиката на продукцията и във воденето на боя.

Първа глава (с. 13—19) запознава с полската и чуждата литература върху стремената. Пръв А. Надолски в полската археологическа литература в специален раздел от своя труд за полското оръжие се спира върху стремената. Светославски се отнася с резерви към неговата типология, тъй като са използвани малък брой (34) стремена само от X—XI в. Обособяването при този автор само на два типа — с плоско и огънато стъпало, също е непълно. Останалите, предимно научнопопулярни работи за стремената, както и за новооткрити отделни екземпляри използват предимно типологията на Надолски.

Прегледът на чуждата литература за стремената е достатъчно прецизен. На Светославски са били достъпни както първите автори от края на XIX в., така и следващите изследвания на И. Хампел, Г. А. Феодоров — Давыдов, С. Плетнева, А. Амброз, А. Руткай, Л. Ковач. Справедлива и точна е забележката на автора, че всички тези изследвания заимстват едно от друго.

Втора глава (с. 20—33) е посветена на произхода и разпространението на стремената. Различните теории по този въпрос са разказани достатъчно широко и безкритично. В края на V — началото на VI в. стремената се разпространяват в Далечния изток. През VI—VII в. тюркските племена утвърждават един нов начин на живот и бойно майсторство, при които воюването на кон е характерно за всеки воин от Великата степ до Източна и Средна Европа. Категоричното мнение, споделяно от Светославски, че първи донасят стремената в Европа аварите може да бъде оспорено. Стремена от VII в. с овална форма на корпуса, леко огънати стъпала и средно дълги уши за окачване, открити в Карпатите и приписвани на аварите, са открити в същото време в Малая Перешчепина, в Глодоси и в Алтай. Явно не може да се говори за някаква етническа определеност на този тип, а става дума по-скоро за мода сред тогавашния варварски свят. От началото на VIII в. този тип стремена не е познат в Европа. Най-широко разпространение стремената получават в Централна и Източна Европа през VIII—X в. В частност това се потвърждава и от общия етимологичен корен на наименованието, с което са познати. По-нататък Светославски правилно отбелязва, че решаващо значение за утвърждаването на стремената в Европа има X в. и голяма е в това отношение ролята на един от последните номадски народи — унгарците, воюващи с почти целия континент.

Трета глава (с. 34—76) е за формата и функционалното развитие на стремената от полските земи. Всъщност тук е изложена класификацията на автора. Отбелязвайки дискусионния характер на всички типологични схеми, Светославски се стреми да обособи свои критерии. На няколко пъти той посочва необходимостта от използването при типологията на повече елементи (части) на стремето за сравнение. Светославски класифицира средновековните стремена от полските земи в 8 типа. Най-важен критерий според него за обособяването на един тип е формата на отвора за окачване (?). Всеки тип от своя страна има няколко варианта в зависимост най-вече от формата на корпуса и на стъпалото. Описателният подход, типологията и вариантите твърде много напомнят класификацията на Феодоров — Давыдов за номадските стремена от X—XIV в. Използваните от Светославски стремена са с достатъчно характерни черти и необяснимо защо някои от тях, които имат много близка форма, са определени като различни типове. Това например се отнася за няколко еднакви екземпляра от един обект — Незвана, които са отнесени съответно в тип IV и тип VIII. Подобно необосновано разделяне има при единствените три екземпляра, определени като тип VII. Всъщност тези три стремена не се различават съществено от стремената от тип VI.

Трета глава е илюстрирана с карти за разпространението на стремената, таблици за хронологията на типовете и измененията в размерите на отделните части на стремената.

Четвърта глава (с. 77—81) представя проучванията на автора върху технологията на производството на средновековните стремена от полските земи. Приведени са данни за химическия състав, твърдост, якост на използваните метали.

Каталогът съдържа най-необходимата информация за местонамирането, датировката, размерите, а също и рисунка за всяко едно от разгледаните стремена.

Книгата на Светославски е несъмнен принос в изучаването на полското оръжие и снаряжение. Тя също така обогатява досегашните изследвания по тези проблеми в европейската археологическа наука.

ВАЛЕРИ ЙОТОВ

Преглед

Проф. Велизар Велков

Проф. Велизар Велков бе един от най-известните у нас и в чужбина учени с дългогодишна и плодотворна дейност, с множество трудове на български и чужди езици. Научните му изследвания бяха ориентирани към проблемите на късноантичната и ранносредновековната епоха на Балканския полуостров. Проблеми, които, както правилно е отразено това през погледа на Велков, обхващат разнообразни изяви на сложната обществена действителност, а именно етнически и демографски процеси, селищна система, политически и социалноикономически отношения, държавни и административни институции, религия, материална и духовна култура. Става дума за един неколковековен период (от I до края на VI в), чиято първа половина минава под знака на господството на все още единната Римска империя, под чиято власт са балканските земи, а втората половина — от 395 г. насам, на територията на обособилата се като самостоятелна държава (Източноримска империя), позната под названието Византия. Един период, предхождащ заселването на славяни и прабългари на Балканския полуостров и образуването на българската държава и в такъв смисъл изключително важен и за собствената ни история. Един период, чието изучаване изисква отлично познаване на класическите езици — старогръцки и латински, на епиграфските паметници, на археологическите материали. Това са необходими оръжия, които проф. Велизар Велков владееше превъзходно.

С внушителни резултати ни се представя изследователската дейност на проф. Велков в изучаване на съдбата и развитието на градовете в днешните български земи през късноримската и ранновизантийската епоха. На този проблем са посветени най-ранните му занимания, отразени в отделни статии и главно в монографията „Градът в Тракия и Дакия през късната античност — IV—VI в.“ (С., 1959). Това е, можем да кажем, най-пълният по богатството на използвания изворов материал и заедно с това първият обобщаващ труд на български учен, в който се разглеждат основни въпроси, свързани с града като главна поселищна единица в двете големи териториално-административни единици в Балканския полуостров, станали по-късно родина на заселилите се през VII в. славяни и прабългари. В разгърнатата широка панорама се изясняват преплетени помежду си факти, характеризиращи облика на тогавашния балкански град. Панорама, в която се е изявило умението на автора да систематизира обилен фактически материал, очертаващ една обобщаваща картина.

Поставил солидна основа с този труд, Велизар Велков продължава със завидна последователност да разширява проучванията си върху късноримските и ранновизантийски градове в днешните български земи. Привлича в научно обръщение нови материали (предимно епиграфски паметници), участва в археологически разкопки, уточнява и допълва изводите си за административното, икономическото, социалното и културното развитие на отделни градове. От по-ранните му работи заслужават отбелязване ред статии и научни съобщения, в които се осветляват различни въпроси, свързани с изучаването на древната история на град Сандански (1961), на Сектанта Приста (днешния Русе, 1961), на Одесос (дн. Варна, 1960), на Дуросторум (дн. Силистра, 1960), на Монтана (край дн. Монтана) и др.

Подчертан интерес е проявил В. Велков към историята на Месембрия (средновековния Несебър). Резултатите от неговите изследвания са обнародвани в няколко статии било отделно, било в състава на сборници, посветени на този град (през 1969, 1985, 1987, 1989 г.). Чест обект на проучванията му е и античният Одесос (дн. Варна). Особено внимание в това отношение заслужава статията „Съдбата на един ранновизантийски град по време на Великото преселение на народите“ (Актите на Византоложкия конгрес в Мюнхен, 1960) на немски език. В нея той установява, че Одесос за разлика от други градове в провинцията Долна Мизия е преживявал през VI в. не упадък, а разцвет. Безспорни са заслугите на В. Велков в извършваните през последните години под негово ръководство широкомащабни разкопки на тракийския град Кабиле (при днешния Ямбол), в продължение на няколко века който е бил един от най-значителните селища в Югоизточна Тракия. Резултатите от неговите проучвания върху историята на този град са отразени в няколко научни публикации, между които заслужава да се отбележи уводната статия в излезлия през 1972 г. сборник „Кабиле“, т. 1.

Подчертано внимание е отделил В. Велков и на античната Сердика. Заслужава да отбележим неговата статия „Към историята на град Сердика (София) от IV до IX в.“ на немски език в Етюд историк, III, 1966. Обобщено изложение върху историята на този значителен градски център през праисторическата и римовизантийската епоха намираме в статията му „Сердика — I хилядолетие пр. н. е. — VI в. от н. е.“ в сборника „София през вековете“ (С., 1989, с. 14—26). През последно време, продължавайки проучванията си върху отделни градове, В. Велков насочи по-специално вниманието си към античния град Рациария (при с. Арчар, близо до Лом), където се извършваха съвместни българо-италиански разкопки с неговото лично участие като ръководител на българската експедиция. В няколко статии и научни съобщения са обнародвани постигнатите резултати. Те са принос не само към проучването на този античен град, но и към историята на Дунавския лимес, проблем към който се проявява интерес от страна и на български, и на чужди учени. Между впрочем с историята на римския лимес В. Велков се занимава още отдавна, за което свидетелствуват главно статиите му „Из Истории нижедунайского лимеса в конце V в. н. э.“ (Вестник древней истории, 1961, кн. 2) и „Римският лимес в България през късната античност“ на немски език в „Класически студии“ (Букурещ, 1961, кн. 3).

Трябва да се отбележи, че проучванията на В. Велков върху градската поселищна мрежа в днешните български земи през римовизантийската епоха стават особено интензивни от 1970 г. насам, когато той в качеството си на заместник-директор на Археологическия институт, а след 1987 г. и като директор, се включва активно в археологически експедиции и се обляга при своите изследвания на още по-широка изворова база. В нея наред с писмените и епиграфските паметници той вкарва в научно обръщение и голям брой веществени находки.

И още един съществен момент, който заслужава отбелязване. При изясняването на историята и съдбата на късноантичните градове в днешните български земи В. Велков взима отношение към един извънредно важен проблем. Става дума за това, да се установи до каква степен и в кои области тези градове са били унищожени по време на бурния период на т. нар. „варварски нашествия“ през III—IV в. и до каква степен са продължили да съществуват в навечерието на идването на славяни и прабългари. С основание Велков отбелязва, че този въпрос трябва да се разглежда диференцирано и че са налице ред доказателства за значителна разлика между съдбата на тогавашните градски центрове на територията на днешна Северна България и на тези в днешна Южна България. Както личи от писмените извори, от данни на епиграфски паметници и от археологически проучвания, градовете в Северна България, като се изключат някои от тях, са пострадали много повече през разглеждания период, докато градовете в Южна България, където вълната на нашествията не е била така силна, са се запазили сравнително непокътнати.

Сравнително по-малко на брой, но с несъмнен принос, са проучванията на В. Велков по въпроса за селото и поземлените отношения през римовизантийската епоха в днешните български земи. Той е един от онези български изследвачи, които поставят на преден план въпроса за категорията селяни през този пероид, за мястото на колоната като нова форма на производствени отношения и за зараждането на феодални елементи в недрата на робовладелското общество. Заслужават отбелязване статиите „По някои проблеми на късноантичното село в Тракия“ (1956), „Селото и градът в Тракия през IV—V в.“ (1955), „Поселищен живот в древна Тракия през късната античност“ (1980), „Градът и селото в Югоизточна Европа през късноантичния период“ (1970) и др.

В. Велков проявява специален интерес към въпроса за робството в Тракия и Мизия през този период. През 1968 г. той публикува студията „Робството в Тракия през античността“. В нея въз основа на обширен изворов материал Велков прави важни изводи. Той отбелязва, че робството се появява у тракийските племена в различно време съобразно със степента на тяхното обществено-икономическо развитие. Неговата констатация, доказана с конкретни данни, е, че след включването на тракийския свят в рамките на Римската империя се създават благоприятни условия за бързо развитие на робовладелските отношения сред тракийските племена и че разцветът на робовладението в балканските земи е през II—III в. от н. е.

Един друг важен проблем, с който Велков се занимава, е този за етническите отношения в балканските земи през периода на късната античност. Освен в споменатата вече монография за града в Тракия и Мизия през IV—VI в. към тази тематика се отнася и студията му „Към въпроса за етническия състав на населението в градовете на Тракия през късната античност“ (на немски език) в сборника „Нови приноси към историята на античния свят“ (Виена, 1965), както и статията му „Малоазийци и сирийци в балканските земи през късната античност“ (също на немски език в Етюд историк, II, 1965). Неговите наблюдения за ранното проникване на романизовано население в днешна Северна България през IV—VI в. и за увеличаване на броя на „варварски“ преселници, използвани от управниците на Източната Римска империя за обработване на запустели земи, са верни. Действително в навечерието на славянското заселване в Мизия местното балканско население (в това число и романизованите траки) в земите между Дунав и Стара планина намалява чувствително. Това обяснява, както сочи В. Велков, по-лесните и бързи успехи на дошлите в края на VI в. и началото на VII в. многобройни славянски племена. Тези проучвания на Велков допринасят за изясняване на една от ранните фази в етногенезиса на българската народност и опровергават тезата за многобройно присъствие на романизовано население в тази област на Балканския полуостров, теза, която понастоящем се поддържа главно от някои румънски учени.

В кръга на етническата проблематика спадат някои изследвания на В. Велков, отнасящи се по-специално до траките като основно население на територията на Римската и Византийската империя през късната античност. Най-значими тук са следните негови статии: „Някои проблеми на етническото състояние на древнотракийските земи през IV—VI в.“ (1972), „Траките през късната античност“ (на немски език 1972), „Траките в гърко-римския Египет“ (на френски език в съавторство с А. Фол, 1977). В последното изследване са систематизирани всички папирологични документи за траки от елинистическия и римския Египет. Една от характерните установки в трудовете на В. Велков във връзка с траките е, че те запазват сравнително дълго време своя бит, култура и език и не се романизират и елинизират — извод, който се подкрепя с извори от различен род.

Изследванията на В. Велков върху проблемите на града, на робството, на аграрните и етническите отношения през късната античност са намерили обобщен израз през 1969 г. в книгата „Икономиката на България до социалистическата революция“, т. 1 (колективен труд). В тази книга В. Велков е автор на първа глава под наслов „Първобитнообщинен и робовладелски строй в древнотракийските земи“ (с. 17—46). Това е едно наситено с фактически материали изложение върху стопанския живот в нашите земи от най-ранни времена до идването на славяните на Балканския полуостров. Личи умението на автора да синтезира и да предава в достъпна форма резултатите от своите собствени проучвания върху социално-икономическата история на нашите земи през античността, както и от проучванията на други специалисти, от чиито трудове той се е ползвал. Даденият от него очерк е по същество първото по-обстойно изложение върху стопанската история на нашите земи през праисторическия период в тракийско време и в условията на робовладелската римска империя.

Безспорният принос на В. Велков и проучването на въпроси от етническата, социалната, икономическата, политическата и културната история на Балканския полуостров са дали основание за включването му като един от главните автори в том I на „Многотомната история на България“, обнародван през 1979 г. В този том Велков е автор на следните параграфи: „Балканският полуостров в края на III и през II в. пр. н. е.“, „Завладяването на Тракия от Рим“, „Административно устройство на провинциите Мизия, Тракия и Македония“, „Военна организация“, „Политическа история на балканските земи в епохата на Римската империя“, „Поземлени отношения в Мизия и Тракия“, „Развитие на градския живот“. „Пътна система. Поминък. Търговия“ (в съавт. с Т. Герасимов), „Класови и социални отношения“, „Етнически промени“, „Културен живот“ (заедно с Т. Иванов), „Тракия и Илирик през IV в. Социално-икономически отношения. Класова борба. Етнически промени през IV—VI в. до идването на славяните“ (заедно с В. Тъпкова-Заимова), „Историческа приемственост между античността и средновековието“ (заедно с А. Фол). Освен автор В. Велков е и отговорен редактор на целия том и е допринесъл за доброто му оформяне в единно цяло.

Заслужават отбелязване проучванията на В. Велков върху историята на Добруджа, свързани с нараснапия интерес на българските историци и археолози към тази област, люлка на създадената през 681 г. българска държава. Той е един от авторите на обнародвания през 1984 г. том I от „Историята на Добруджа“, както и на една „Кратка история на Добруджа“.

Не могат да бъдат отминати без внимание заслугите на В. Велков в организиране и провеждане на подводни проучвания по Черноморското крайбрежие, при които бяха извадени на бял свят много находки, свидетелстващи за хилядолетната история на корабоплаването и търговията в този район. В. Велков е свързан и с организирането на международната археологическа експедиция през 1973—1974 г. под егидата на ЮНЕСКО за проучване на древния Картаген, с което се хвърли нова светлина върху градоустройството на този значителен за времето си градски център по северното африканско крайбрежие.

Изследователската дейност на проф. Велизар Велков, свеждаща се до неколкостотин публикации и участие в многобройни археологически експедиции, го очертава като един от най-изтъкнатите познавачи на късноантичния период в Балканския полуостров и по-специално — на територията на днешните български земи. В негово лице имахме отличен класически филолог, епиграф, археолог и едновременно с това и историк с широк поглед за сложната и многообразна обществена действителност през това далечно минало, предхождащо заселването на славяни и прабългари и образуването на българската държава. Името на В. Велков като един от най-ерудираните изследвачи в областта на античната история, археология, епиграфика бе познато не само у нас, но и сред научната общественост в чужбина. Голям брой от неговите трудове са публикувани на чужди езици — било в оригинален текст, било като преводи. Така неговата монография „Градът в Тракия и Дакия през късната античност“, обнародвана като отделна книга през 1959 г., е преведена на английски език под наслов „Римски градове в България“ (1980). Редица негови статии на чужди езици, свързани с историята на Тракия и Мизия през римо-византийската епоха, са събрани в обнародвания през 1986 г. труд.

В. Велков бе от най-активните участници в международни конгреси, конференции и симпозиуми. Чел е научни доклади в Москва, Ленинград, Варшава, Париж, Мюнхен, Бон, Хамбург, Будапеща, Бърно, Бирмингам, Оксфорд, Женева, Лозана и др. От 1973 г. бе дописен член на Германския археологически институт в Берлин, а от 1988 г. — негов редовен член. Редовен член бе на Австрийския археологически институт (1978 г.). През 1987 г. бе включен в Бюрото на Международната асоциация по латинска и гръцка епиграфика. През 1987 г. стана носител на престижната Хердерова награда.

Смъртта на проф. Велизар Велков е тежка загуба за нашата историческа наука.

Д. АНГЕЛОВ

Международен конгрес по римска керамика

От 12 до 19 септември 1992 г. в град Секешфехервар, Унгария, се проведе поредният XVIII международен конгрес по римска керамика. Той бе организиран много добре от унгарските археолози. Заседанията се състояха в един от най-старите и много богати на културно-исторически паметници музеи в Унгария, този в Секешфехервар. След кратки приветствени думи на председателя на Организационния комитет проф. д-р Йено Фиц, конгресът бе открит от временния председател на Международната асоциация по римска керамика д-р Теодора Томашевич-Бук. Изпратени бяха поздравителни писма до доайените на тези конгреси проф. д-р Х. Комфорт и проф. Е. Етлингер, а също и до проф. Х. Р. Лавицари-Педрацини, организатор на XVII конгрес по римска керамика.

В работата на конгреса взеха участие над сто учени от почти всички европейски страни и САЩ, като делегациите от Германия, Австрия, Италия и Унгария бяха най-големи. България бе представена само от един участник. В конгреса участвуваха такива известни учени като: проф. д-р Х.-Й. Кернер (Германия), д-р Колет Бомон и д-р Жоан-Мари Демарол (Франция), д-р Джон Хейс и д-р Катлин Слейн (САЩ), проф. Мерцедес Вегас (Англия), д-р Катрин Рот-Руби (Швейцария), д-р Елени Шиндлер-Кауделка и д-р Сузане Шефенегер (Австрия), Ева Бонищ, д-р Клара Поци и д-р Денеш Габлер (Унгария). Основната тема на конгреса беше „Римската глазирана керамика. Производство и разпространение“. Изнесените доклади допринесоха много за изясняване на важни проблеми по тази сложна и все още недобре изследвана проблематика.

Един от първите доклади бе този на Ан Хохули-Гюзел „Глазираната керамика от Обервинтертур, Швейцария“, който без колебание бе определен като програмен за по-нататъшните проучвания на античната глазирана керамика. В него на базата на конкретни археологически данни от античния Витудурум бяха представени теоретическите проблеми, които стоят за решаване пред бъдещите изследвания в тази област. Подчертани бяха значението и необходимостта от изучаването на технологията на глазираната керамика и проучването в детайли на нейния произход.

Интерес предизвикаха докладите и на френските учени М. Рувие-Жанлен „Типология на зооморфните глазирани съдове от Галия“ и на А. Деба „Производство на глазирана керамика в долината на р. Рона“. И в двата доклада бе подчертано отново важното място на технологическите особености на тази керамика и използването им за определяне на произхода й. С находки от различни райони бе показано важното значение на Галия като един от големите производители и разпространители на глазираната ранноримска керамика.

С няколко доклада и съобщения бе направен преглед на най-новите проучвания на глазираната керамика от Италия. Докладът на Джон Хейс бе посветен на глазираната керамика от III—VI в. в Италия и другите римски провинции. Разгледани бяха типологическите проблеми на тази керамика и бе обърнато внимание на значението на анализите на глазурите за разкриване на произхода й. К. Макабруни представи резултатите от своите изследвания на глазираната керамика от I в. от района на Павиа. А. Мартин запозна участниците в конгреса с находките на глазирани съдове от Остия, които хронологически се отнасят към периода от I до III в. Дж. Киеза говори за керамиката със зелена или кафява глазура от II—III в. от долината на р. Тичино. Както по форми на съдовете, така и по качества на глазурите керамиката, произвеждана в Северна Италия, не се различава съществено според Дж. Киеза от тази в Панония.

Ренате Пирлинг (Германия) докладва за изключително богатата колекция от глазирани съдове, открити в некропола в Крефелд-Гелеп. Формите на съдовете са разнообразни, някои украсени с барботинни орнаменти. Въпреки че не са открити пещи за тази керамика, Р. Пирлинг предполага развитието на местно производство на глазирани съдове.

В няколко доклада бе разгледана и античната глазирана и друга керамика от Панония, нейното производство и разпространение. И. Юхас докладва за глазираните съдове от некропола в Шарваш, някои от които са били работени в калъпи и украсени с разнообразни релефни орнаменти. Авторката ги датира в третата четвърт на II в. и допуска да са били произвеждани в работилниците на известния панонски майстор-грънчар Пакатус. Я. Истенич (Любляна) обобщи резултатите от проучването на глазираната керамика от некропола на Поетовио. По-голяма част от съдовете са с релефна украса и покрити със зелена или жълтокафява глазура. Датировката, която посочи авторката — края на I — началото на II в., бе оспорвана от Д. Габлер въз основа на елементите на украсата. За специалната група на глазираните касеролета от Панония говори Юдит Топал. Като основни местонаходища на тези съдове бяха посочени Аквинкум, Горзиум, Бригецио и Интерциза. Обърнато бе внимание на голямата прилика между тези съдове и червенолаковите касеролета, произвеждани в провинция Долна Мизия. В Панония като един от центровете на тяхното производство се определя Аквинкум.

Клара Поци (Будапеща) изнесе обширен доклад на тема „Керамичните работилници на военния лагер и цивилния град Аквинкум през II—III в.“ В синтезиран вид бяха представени многогодишните изследвания на К. Поци за един от най-големите керамични центрове в Панония през римската епоха. Един от важните изводи на този доклад бе за силните келтски традиции в керамичното производство на Аквинкум през ранноримския период.

Денеш Габлер (Будапеща) представи резултатите от своите нови проучвания върху типологията и хронологията на италийския внос в Горзиум. В разглеждания доклад бяха направени нови съвременни изследвания на вече публикувани находки. Датировките на много от тях бяха прецизирани. Типологически италийската керамика от Горзиум бе приведена в съответствия с най-новите изследвания на тера сигилата.

Развитието на античното глазирано производство в Дакия бе тема на докладите на Н. Гудя и К. Балута — И. Липован (Румъния). Посочени бяха няколко центъра за производство на разнообразни по форма глазирани съдове. Някои от изводите в тези доклади бяха обект на оживена дискусия.

В доклада на Г. Кабакчиева „Римската глазирана керамика от Мизия и Тракия“ за първи път бе поставен въпросът за съществуването на местно производство на тази керамика в Долна Мизия и Тракия през периода II—III в.

Във връзка с провеждането на конгреса бяха организирани две големи изложби — първата за производството на глазирана керамика в Панония и втората — за керамичното производство на Аквинкум. И за двете изложби бяха подготвени богато илюстровани научни каталози.

Като допълнение към добрата оценка за организацията на конгреса трябва да се посочат и няколкото екскурзии, които позволиха на учени от много страни да се запознаят с римския град Горзиум, с известната антична вила „Балаца“ до Веспрем, а също и с останките от военния лагер и цивилен град Аквинкум и музея при разкопките.

В края на конгреса бе проведено и специално организационно заседание на Международната асоциация по римска керамика, на което бе приет нов статут на организацията и избрано ново ръководство с председател д-р Ян Халебош от Холандия.

Г. КАБАКЧИЕВА

СЪДЪРЖАНИЕ

Николай Сираков, Стефка Иванова, Свобода Сиракова, Иван Гацов — Типология на каменните оръдия от късния палеолит . . . 1
Тотко Стоянов — Археологически данни за неизвестно тракийско селище край Анхиало 17

МАТЕРИАЛИ И СЪОБЩЕНИЯ

Румен Иванов — Два надписа на beneficiarii consularis от Абритус 26
Стоян Йорданов — Водоснабдително съоръжение № 2 в средновековния град Червен 30
Иван Йорданов — Анхиало — според данните на сфрагистиката 36
Румяня Милчева — Северов или Галенов (По повод на един мъжки портрет от Националния археологически музей — София . . 51

КРИТИКА И РЕЦЕНЗИИ

Ирина Щерева — Проблеми на прабългарската история и култура. 2. С., 1991. 285 с., ил . 58
Катя Меламед — Towns in Medieval Hungary, edited by L. Gerevich. Budapest, 1990. Akadêmiai Kiadó. 149 p., 89 ill 60
Валери Йотов — W. Swietoslawski. Strzemiona sredniowieczne z ziem Polki: Lodz, Instytut nistorii kultury matrialnej, 1990. 141 p. . . . 61

ПРЕГЛЕД

Д. Ангелов — Проф. Велизар Велков 62
Г. Кабакчиева — Международен конгрес по римска керамика 64

SOMMAIRE

Nicolaj Sirakov, Stefanka Ivanova, Svoboda Sirakova, Ivan Gacov — Typologie des outils en pierre taillée du Paléolithique supérieur 17
Totko Stojanov — Données archéolgiques inédites d'une ville thrace près 'Anhialo (Pomorie) 25

MATERIAUXET COMMUNICATIONS

Rumen Ivanov — Deux inscriptions de *beneficiarii consularis* d'Abritus 30
Stojan jordanov — Ouverage d'approvisionnement en eau No 2 dans la ville médiévale de Červen 35
Ivan Jordanov — Anhialo — d'après les données de la sphragistique 50
Rumjana Milčeva — Sévérin on Galliennin? (Au Sujet d'un portrait d'homme du Musée national d'archéologie a`Sofia) 57

CRITIQUES ET OUVRAGES

Irina Štereva — Проблеми на прабългарската история и култура. 2.С., 1991, 285 с., ил . . 58
Katja Melamed — Towns in Medieval Hungary, edited by L. Ger vich, Budapest, 1990. Akademiai Kiado.149 p., 89 ill 60
Valeri Jotov — W. Swietoslawski. Strzemiona stredniowieczne z ziem Polski: Lodz, Instytut historii kultury materialnej, 1990. 141 p . . 61

REVUE

D. Angelov — Prof. Velizar Velkov 62
G. Kabakciěva — Congres`international de la ceramique romaine 64

Технически редактор Донка Костова
Коректор Кирилка Тошкова

Дадена за набор септември 1993 г.
Подписана за печат февруари 1993 г.
Печатни коли 8,25
Издателски коли 7,70
Формат 60 × 84/8
Издателски индекс 13621
Тираж 800
Поръчка № 34

Фотонабор — Издателство на БАН
Печатница на Издателството на Българската академия на науките

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

Ст. н. с. I ст. ДИМИТЪР ОВЧАРОВ (главен редактор), ст. н. с. АЛЕКСАНДРА МИЛЧЕВА (зам. гл. редактор), ст. н. с. ВАСИЛ НИКОЛОВ (секретар), проф. ПЕТЪР ПЕТРОВ, проф. ЛЮДМИЛ ГЕТОВ, ст. н. с. I ст. ЙОРДАНКА ЮРУКОВА, ст. н. с. I ст. ХЕНРИЕТА ТОДОРОВА, ст. н. с. АЛЕКСАНДЪР БОНЕВ, ст. н. с. ГЕОРГИ КИТОВ, ст. н. с. I ст. ЛЮДМИЛА ДОНЧЕВА-ПЕТКОВА

Адрес на редакцията
Археологически институт и музей при БАН, София,
ул. Съборна №2. Тел. 88-24-06

Адрес на администрацията
Издателство на БАН, 1113, ул. Акад. Г. Бончев, бл. 6
Тел. 71-31

ISNN 0324-1203

20203